

20. YÜZYILIN BAŞINDA EŞRAF-AŞİRET ÇATIŞMASI: MİLLİ AŞİRETİ VE DİYARBAKIR EŞRAFI ÖRNEĞİ

OKTAY BOZAN*

ÖZ

Osmanlı döneminde Doğu ve Güneydoğu'nun en önemli aşiretlerinden birisi Milli Aşireti idi. İbrahim Paşa'nın aşiret reisi olduğu dönemde Milli Aşireti birçok aşireti bünyesine alarak büyük bir konfederasyona dönüşmüştür. Diyarbakır, Urfa, Halep, Mardin ve Musul arasında geniş bölgede hüküm süren bu aşiret, Sultan Abdülhamit döneminde kurulan Hamidiye Alayları kapsamına alınmıştır. Milli Aşireti, Hamidiye Alayları'na mensup olmanın sağladığı imtiyazlar sayesinde önemli bir nüfuz elde etmiş, bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısını derinden sarsmıştır. İbrahim Paşa, bazı devlet yetkililerinin desteğini ve maiyetindeki silahlı birliklerin avantajını şahsi çıkarları doğrultusunda kullanarak bölgedeki diğer aşiretlere karşı saldırılarda bulunmuş ve özellikle de Diyarbakır vilayetine bağlı bazı yerleşim merkezlerini yağmalamış ve ciddi mağduriyetlere yol açmıştır. Milli Aşireti'nin saldırıları karşısında Diyarbakır eşrafı sesini Babıâli'ye ve Sultan Abdülhamit'e duyurmak için iki defa postaneyi işgal etmiştir. Diyarbakır eşrafının ısrarlı ve etkili tepkisi nedeniyle, tahkikat komisyonları kurulmuşsa da Hamidiye Alayları'nın bağlı olduğu 4. Ordu Komutanlığı ve Mabeyn'deki İbrahim Paşa'yı koruyan kişilerin gayretinden dolayı etkili bir sonuç alınamamıştır. Bu meselenin uzun yıllar Diyarbakır kamuoyunu meşgul etmesi, mağdur olan bölge halkının devlete olan güvenini daha da sarsmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Milli Aşireti, İbrahim Paşa, Hamidiye Alayları, Ziya Gökalp.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Bölümü,
oktaybozan210@gmail.com

THE GENTRY-TRIBE CLASH IN THE EARLY 20TH CENTURY: THE CASE OF MILLI TRIBE AND THE DIYARBAKIR GENTRY

ABSTRACT

One of the most prominent tribes of Eastern and South-eastern Anatolia in the Ottoman period was the Milli tribe. When İbrahim Pasha was the tribe leader, the Milli tribe had already turned into a big confederation by incorporating many other tribes. Dominating a wide region among Diyarbakır, Urfa, Aleppo, Mardin and Musul, the Milli tribe was included into the Hamidian regiments established during the period of Sultan Abdülhamit. Thanks to the privileges ensured as a result of belonging to the Hamidian regiments, the Milli tribe obtained a strong influence, and profoundly affected the political, social and economic structure of the region. By abusing the support of some government authorities and the advantage of the armed forces under his command for his personal interests, İbrahim Pasha attacked some tribes and especially looted some towns of Diyarbakır Province, thus causing serious unjust treatment. The Diyarbakır Gentry occupied the City Post-office two times in order to make themselves heard by Babıâli and Sultan Abdülhamit against the assaults of the Milli tribe. Although some investigation commissions were formed due to the insisting and influential reaction of the Diyarbakır gentry, no efficient results were obtained because of the 4th Army Command and those in the Mabeyn protecting İbrahim Pasha. As this matter occupied the Diyarbakır public for many years, the trust of the mistreated people of the region in the government was shaken.

Keywords: Diyarbakır, Milli tribe, İbrahim Pasha, Hamidian regiments, Ziya Gökalp.

GİRİŞ

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da sosyal-politik-ekonomik düzenin ortaya çıkardığı bir takım ananevi mahallî güçler vardı. XIX. yüzyıla kadar “mahalli güçler” kavramı içinde genellikle Müslüman toplulukların kendi klasik sosyal örgütlenmeleri çerçevesinde, kırsal örgütlenme tarzı olarak “aşiretler” ve kentsel örgütlenme tarzı olarak da “eşraf” yer alıyordu¹. Eşraf ile ilgili kavramsallaştırmalar genellikle “ayan, erkân ve vücûh” kavramları üzerinden yapılmıştır². Osmanlı resmî kayıtlarında “vücu-ı memleket”, “ayan-ı memleket”, “eşraf-ı hanedan”, “muteberân”, “eşraf-ı belde”, “hanedân-ı memleket”, “müteneffizân”³, “mütehayyizân”⁴ ve “mütemevvilân”⁵ diye nitelenen şehirli seçkinlerden bahsedilmektedir. Eşraf, Osmanlı şehir toplumunda devlet ile reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen, hem reyanın temsilcisi hem de devlet emirlerinin uygulanmasında resmî görevlilerin yardımcısı şeklinde tanımlanır⁶.

Vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde bulunan eşraf, Tanzimat'tan itibaren politik-idari-kültürel yönden şehirde egemen durumda idi. Valileri etki altına alabiliyorlar, reformlarda söz sahibi olabiliyor, reformlarla ilgili komisyonlara ve mahalli yönetime katılabiliyorlardı. Bu gibi imtiyazlarını yitirmemek için merkezi otoritenin fazla kuvvetlenmesini istemiyorlardı. Zaten mahallî otoriteleri çeşitli yollarla elde edebiliyorlardı. Diğer taraftan kırsal bölgelerdeki aşiret reislerine ve ağalara da resmî yollardan baskı yaptırarak kendi nüfuzlarını artırıyorlardı⁷. Şehirli eşrafın gücünün karşısında denge unsuru olabilecek,

1 İbrahim Özcoşar, **Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2009, s.97.

2 Özcan Mert, “Âyan” maddesi, **DİA**, C 4, 1991, s.195.

3 Müteneffizân ileri gelen kişinin, nüfuzlu, sözü geçen, hatırlı, nâfiz olduğunu işaret etmektedir. Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s.1285; Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2010, s.912.

4 Mütehayyizân tehayyüz eden, yer tutan, itibârlı, mühim, haysiyet ve itibar sahibi, ileri gelen kimse anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Şemsettin Sami, **a.g.e.**, s. 1275.

5 Mütemevvilân temevvül eden, mal ve servet sahibi, zengin anlamındadır ve iktisadî güce işaret etmektedir. Şemsettin Sami, **a.g.e.**, s.1285.

6 Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki “Eşraf ve A’yan Üzerine Bazı Bilgiler”, **Osmanlı Araştırmaları III**, İstanbul 1982, s.106; İbrahim Özcoşar, “Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbekir’inde Eşraf”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Bahar-2015 C 14, S 53, s.128.

7 Bayram Kodaman, **Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası**, Orkun Yayinevi, İstanbul 1983, s.24.

kırsal bölgelerde oturan göçebe ve yarı göçebe aşiretler vardı. Aşiret, gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş, genellikle toprak bütünlüğü de olan kendine özgü bir içyapıya sahip sosyo-politik bir birimdir⁸.

Bu makalede, XX. yüzyılın başında eşraf-aşiret çatışmasının bir örneği olarak Milli Aşireti ile Diyarbakır eşrafının mücadelesi ele alınacaktır⁹. İbrahim Paşa'nın Diyarbakır eşrafı ile yaptığı mücadele bağlamında onun devletin emrinde bir Hamidiye Paşası mı, geleneksel aşiret mücadelesi veren bir aşiret reisi mi, yoksa müstakil bir idare kurma amacı taşıyan bir feodal beyi mi olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır. Öncelikle şunu ifade edelim ki, ünü yöresel boyutları aşan ve en önemli Hamidiye komutanı olan Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa kaynaklarda genellikle olumsuz sıfatlarla tanımlanmıştır. Bu sıfatların bazıları şöyledir: İslam haini, efsanevi bir haydut, şaki, medeniyet düşmanı, haşerât, meziyet-i insaniyeden mahrum dağlı, cahil bir bedevi, koleradan, taundan, vebadan ve Ebu Cehil'den daha zararlı kişi, çöl sultanı, Kürdistan'ın taçsız kralı.

Güneydoğu ve Doğu Anadolu öteden beri birçok göçebe veya yarı göçebe aşiretlerin yaylak-kışlak arasında yaşadığı bölgedir. Bu aşiretlerin en önemlilerinden birisi de şüphesiz Milli Aşireti'dir. Bu aşiret Osmanlı kayıtlarında "*Milli*", "*Millili*" veya "*Ekrâd-ı Millili*" şeklinde geçmektedir. 1518 tarihli Osmanlı kayıtlarında aşiretin iki yüz yirmi beş hane ve kırk beş mücerret nüfusa sahip olduğu tespit edilmiştir¹⁰. Eskiden beri Viranşehir yöresinde yaşamakta olduğu bilinen Milli Aşireti'nin bilinen ilk reisi Keleş Abdi Ağa'dır¹¹. Berho Ağa olarak da isimlendirilen İbrahim Paşa'nın aşiret reisliğine geçtiği dönem Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda oldukça önemli meselelerle uğraşmakta olduğu bir devreye tesadüf etmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin getirdiği olumsuzluklar, ülkenin hemen her yerinde etkisini göstermiş, Doğu

8 Martin Van Bruinnessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, (Çev: Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.82.

9 XIX. Yüzyılda Diyarbakır merkezinde yönetim halk münasebetleri ve eşkıyalık hareketleri hakkında bkz. İbrahim Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim Halk Münasebetleri", **Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan**, Eser Ofset Matbaacılık, Samsun 1993, s.371-387.

10 Cevdet Türkay, **Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, Tercüman Yayınları, İstanbul 1979, s.586-587.

11 Ziya Gökalp, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, (Haz. Kamer Karavit, Musa Sarıkaya, M. Erman Aslanoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul 2009, s.32.

Anadolu'da ve özellikle Diyarbakır yöresinde eşkıyalığın canlanmasına, yeni mahallî nüfuz odaklarının ortaya çıkmasına ve aşiretler arasında itaatsizliklerin baş göstermesine yol açmıştır¹². Harbin hemen akabinde, bölgede asayişin yeniden sağlanması için acil tedbirlere başvurulmuş yöreye, özel “*Heyet-i Islâhiye*” gönderildi. Heyetin başkomiseri olarak görevlendirilen Abidin Bey'e, nüfuz odaklarının ve aşiret reislerinin devlete itaatlerinin sağlanmasının yanı sıra, bölgenin imarı, madenlerin işletilmesi, ziraatın yaygınlaştırılması gibi daha birçok konuda görevler verildi. İşte bu doğrultuda vazifeye başlayan heyetin tenkil ve tedip ettiği kişiler arasında, Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa da bulunuyordu¹³. Sivas'ta ikamete mecbur edilen İbrahim Paşa burada bir süre kaldıktan sonra, yeniden aşiretin merkezi Viranşehir'e döndü¹⁴. Milli Aşireti, Hamidiye Alayları'nın kurulmasına kadar bazı aşiretlerin ve bilhassa Şammar'ın vesayeti ve himayesi altında dolaşır ve her sene bu aşiretin reislerine bir miktar para öderdi¹⁵.

XIX. yüzyılın sonlarında Sultan Abdülhamit, “*merkezi otoriteyi tesis etmek, Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-ekonomik denge kurmak, aşiretlerden askerî güç olarak faydalanmak ve Doğu Anadolu'da başlayan Ermeni faaliyetlerini önlemek ve yabancı devletlerin tahriklerine karşı Doğu Anadolu'yu elde tutmak*” gibi bazı sebeplerle 1890 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun altı ilinde “Hamidiye Hafif Süvari Alayları”nı kurdurdu¹⁶. Bu alayların 11 tanesi Diyarbakır bölgesinde bulunuyordu. Bunlardan beş tanesi Milli Aşireti Reisi İbrahim ile oğullarının komutasında idi. Her alay 1.200 süvariden oluşuyordu. Başlarında tek bir harf okuma bilmeyen bir kaymakam (yarbay) dikilmişti. Bu kişi o aşiretin eski ağası idi. Her alayda yine ağanın akrabalarından iki binbaşı ve aşiretin ileri gelenlerinden sekiz teğmen vardı. Alayın bütün atları aşiret fertlerinin öz malıydı. Bu atlara o alayın damgası vurulurdu. Alay, paşa ve diğer subaylarına hazineден dolgun maaşlar verilirdi. Bu aşiretlerin paşa ve

12 Oktay Bozan, “Osmanlı Rus Savaşı'nın Diyarbakır Vilayetine Etkileri ve Islahat Komisyonun Faaliyetleri”, **Turkish Studies**, S 10/13, s.268.

13 Ali Emîrî Efendi, **Osmanlı Doğu Vilayetleri**, (sad: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2015, s.47.

14 Muhammed Emin Zeki Beg, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2014, s.237.

15 Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2003, C II, s.711; Bruinnessen, **a.g.e.**, s.96.

16 Kodaman, **a.g.e.**, s.29-36.

kaymakamları 1893 yılında Erzincan'da Müşir Mehmet Zeki Paşa'nın yanında toplanarak İstanbul'da Sultan Abdülhamit'in huzuruna çıktıklarında, padişah bunların rütbelerini takmış, kılıçlar, paralar ve armağanlar vermişti¹⁷.

Bu dönemde Diyarbakır vilayeti içerisinde ve çevresinde Milli Aşireti'nin dışında; Karakeçili, Tay, Kikî/Kikân, Dekuri, Anaze ve Şammar aşiretleri de büyük ve güçlü aşiretler arasında idi. Bunlardan Karakeçili Aşireti, Siverek ve Viranşehir arasında yaşıyordu. Tarım ve ziraatla meşgul olan bu aşiret, nüfusunun çokluğu, cesaret ve binicilikleriyle tanınıyordu. Türkmen aşiretlerinden olan Karakeçili Aşireti çeşitli sebeplerle, zaman içerisinde, anadili olan Türkçeyi unutarak Arap ve Kürt lisanıyla konuşmaya başlamıştır¹⁸. Nusaybin yakınında Çağcağ Nehri üzerinde meskûn olan Tay Aşireti, önceden küçük bir aşiret iken, daha sonraları yöredeki diğer aşiretlerle birleşerek büyük aşiretlerden biri hâline gelmiştir. Bu aşiret, hayvan ve hayvansal ürün ticareti yaptığı gibi, ziraatla da meşguldü¹⁹.

Resulayn ve Mardin arasındaki bazı mahallerde yaşayan Kikî Aşireti; Hamidiye Alayları'na dâhil edilmiş olup, Kikî Türkan ve Kikî Helacân olarak adlandırılan iki fırkadan oluşuyordu. Bu aşiret de ziraat ve ticarete meyilli olup, büyük aşiretlerden sayılıyordu²⁰. Resulayn ve Mardin arasındaki arazilerde yaşayan bir diğer aşiret de yine içerisinden Hamidiye Alayı çıkaran Dekuri Aşireti idi. Bu da diğerleri gibi ziraat ve ticarete meyilli aşiretler arasında idi. İbrahim Paşa'nın çatıştığı aşiretlerin başında Şammar, Karakeçili ve Anaze aşiretleri gelmekteydi. Bunlardan Şammar Aşireti, şimal Araplarından olup, eskiden beri göçebe olarak Dicle ile Fırat nehirleri arasında yaşıyordu. Anaze ise, Suriye çöllerinde yaşayan diğer Arap aşiretlerinden idi²¹.

İlk kuruluşta 36 alay olan Hamidiye Hafif Süvari Alayları, 1895'de 56'ya, 1908'de ise 65'e yükselmiştir. 1900 tarihli Diyarbakır Vilayeti Salnamesi'ne göre Diyarbakır bölgesindeki 9 Hamidiye Hafif Süvari Alayı'nın yerleri ve aşiretleri

17 Bayram Bayraktar, **Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2007, s.261; M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1961, s.96; Taylan Sorgun, **İmparatorluktan Cumhuriyete**, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2004, s.50.

18 **Diyarbakır Salnameleri**, Haz: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, C V, s.186; Gökalp, **a.g.e.**, s.39.

19 Diyarbakır Salnameleri, C V, s.186; Gökalp, **a.g.e.**, s.82.

20 Diyarbakır Salnameleri, C V, s.186; Gökalp, **a.g.e.**, s.59.

21 Gökalp, **a.g.e.**, s.89.

şu şekildeydi: 41. Alay Viranşehir’de Milli Aşireti’nden ve Miralay (Albay) İbrahim Bey idaresinde; 42. Alay yine orada Milli Aşireti’nden ve İbrahim Bey’in oğlu Kaymakam Abdülhamit (Humud) idaresinde; 43. Alay aynı yerde ve İbrahim Bey’in oğlu Kaymakam Mahmut idaresinde; 44. Alay Siverek’in Karakeçi bucağında Karakeçi Aşireti’nden Kaymakam Halil Bey idaresinde; 45. Alay Re’sulayn ile Mardin arasındaki Kikî aşiretinden ve Kaymakam Reşit Bey idaresinde; 46. Alay Siverek’in Bucak Aşireti’nden ve Binbaşı Yusuf Ağa idaresinde; 48. Alay Cizre’de Miran Aşireti’nden Kaymakam Mustafa Paşa idaresinde; 49. Alay ise aynı yerde Miran Aşireti’nden Mustafa Paşa oğlu Abdülkerim Bey idaresinde idi²².

Hamidiye Alayları’nın kuruluş aşamasında Milli İbrahim “*Emîrû’l-ümerâ*” payeli ve “*kaymakam*” rütbeli idi. Zamanla kendisini Saray’a ve Mabeyn’e çok sevdirmiş, 2 Aralık 1902 tarihinde kendisine “*mirliva*” rütbesiyle “*paşalık*” verilmiştir²³. Diyarbakır bölgesinde kurulan on bir Hamidiye alayından beşini Milli Aşireti oluşturdu. Böylece bölgede, diğer aşiretlere göre önemli bir üstünlük elde etti. 1890 ve 1896 yıllarında İstanbul’a gelerek II. Abdülhamit’i ziyaret eden aşiret alayları içerisinde, İbrahim Paşa da bulunuyordu²⁴. Bu ziyaretlerde aşiret reisleri, padişah tarafından çeşitli hediyelerle ödüllendirildi. Abdülhamit’in şahsında devlete, kalbî yakınlık ve bağlılıkları sağlandı. Bu aşiret reisleri içerisinde İbrahim Paşa’nın Abdülhamit tarafından daha bir ilgi gördüğü, hatta padişahın ona “*oğlum*” diye hitap ettiği nakledilmektedir²⁵.

Bütün bunlar İbrahim Paşa’nın diğer aşiret reisleri, mahallî hükümet yetkilileri ve halk üzerinde saygınlığını artırdığı gibi şahsi ihtiraslarını da kamçıladı. Devletin ve askeriyenin desteğini arkasına alan İbrahim Paşa, baskı ve şiddet yoluyla nüfuz alanlarını genişletmeye başladı. Aşiret alaylarının kuruluşu, eğitimi ve kontrolleri ile 4. Ordu Komutanı yani bu işin mimarı Müşir Mehmet Zeki Paşa ilgileniyordu. Bu yüzden Zeki Paşa, kısa sürede, aşiretler için tek otorite hâline geldi. Zeki Paşa’nın izni ve haberi olmadan aşiretlere kimse bir şey yapamıyordu. Bunun çeşitli yönlerden büyük sonuçları oldu. Evvela mülki mahallî otorite ile askerî otoriteler arasında anlaşmazlık çıktı. Hamidiye

22 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.762.

23 **BOA**, Y.Mtv. 62/3.

24 Eyüp Kıran, **Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu**, Elma Yayınları, İstanbul 2003, s.171; Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.177.

25 Fırat, **a.g.e.**, s.140.

alaylarına mensup aşiretler, Çerkez Zeki Paşa'dan güç alarak, mahallî hükûmet memurlarını hiç dinlememeye başladılar. Mahallî otoriteler, herhangi bir olaydan dolayı, bir aşiret subayını sorguya bile çekemiyorlardı. Bu hal valilerle Zeki Paşa'nın arasının açılmasına sebep oldu. Paşa'nın damat oluşu nedeniyle Saray'a ve Padişah'a yakınlığı, Doğu Anadolu'daki valilerin aleyhine bir durum yarattı ve aşiretler indinde, valilerin otoritesi olmadığı hissini doğurdu²⁶. Bu durum mülkî idarecilerle askerî makamlar arasında anlaşmazlıklara yol açtı. Nizamnamelerde, Hamidiye Alayları'nın ve bu alaylara mensup aşiretlerin vali, mutasarrıf, kaymakam gibi merkezi otoritenin mülkî idarede temsilcileri olan kişi ve kuruluşlar karşısında hukuki ve idari durumlarının ne olacağı, açık ve kesin belirtilmemişti. Bu gibi olumsuzluklar, İbrahim Paşa'nın keyfî tutumunu kolaylaştırdı²⁷. Mahallî idarecilerden kendisine yandaş bulmada güçlük çekmeyen İbrahim Paşa, yöredeki diğer aşiretleri de kontrolüne almaya girişti²⁸. Bir devlet yetkilisi olan İbrahim Paşa'nın en önemli amacı geçmişte aşiretinin ve atalarının sorun yaşadığı aşiretleri ve mahallî devlet yetkililerini ezmektir²⁹.

Birinci Telgrafhane İşgali

20. yüzyılın başlarından itibaren İbrahim Paşa'nın halk ve aşiretler üzerinde kurduğu nüfuzun, mahallî idare ve askerî makamlara kadar yaygınlaştığı görülmektedir. Urfa bölgesindeki köylere yaptığı baskınlar, halka yaptığı zulümler daha da artmış; himayesine aldığı mahallî idarecilerle birlikte otorite tanımaz hâle gelmiştir. Böylece Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa, Sultan Abdülhamit'in bahsettiği "*şeref-i imtiyâzını*" alabildiğine istismar ederek nüfuz

26 Kodaman, **a.g.e.**, s. 49-51.

27 Oktay Bozan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin Sancağında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve Ermeni Olayları", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, AKADER, Yıl: 13, S 25, 2015/1, s.110.

28 Bu mücadeleler sonunda Koran, Hıfırkân, Çimkan, Kumtasan, Seydan, Div, Sermestan, Şarkıyan, Çuvan, Dudkân, Narsan, Mindan, Sorkan, Şeykân, Berkühan, Garacina, Advân, Bakkâre, Hadidi, Abyan, Semitan, Naiman, Şerabî, Reşan, Cemaleddin, İzollu, Harekân, Norun, Benih, Türkân, Kejân kabilelerini idaresi altına almıştır. Bunlar içerisinde Arap ve Türkmen aşiretlerinin yanı sıra Millilerle ilgisi bulunmayan Kürt kabileleri de vardı. Karacadağ'da yaylayan Türkân/Tırkân ile Kejân/Kecanlı aşiretleri Türkmen asıllıdır. Bekkâre, Advân, Div, Geracina ve Şerabî aşiretleri Araptı. Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Devri'nin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 2, 1995, Erzurum, s.118; Gökalp, **a.g.e.**, s.58.

29 Kiran, **a.g.e.**, s. 171.

alanını genişletmiş ve bir süre sonra da “*ıktidâr etmek*” iddiasına düşmüştür. Musul ve Halep vilayetleriyle Zor Mutasarrıflığı'ndaki birkaç büyük aşiret ile Diyarbakır vilayeti dâhilindeki “*Ekrâd ve aşâir-i bedeviyeyi ve canilerle, redif ve nizamiye firarilerinin ekserisini başına toplayıp*” öteden beri mücadele halinde olduğu Şammar Aşireti'ne saldırılarda bulunmuştur³⁰.

Bu süreçte İbrahim Paşa, Şammar Aşireti'ne yaptığı saldırılarda bir kısım askerî ve sivil erkânı da yanına almayı başarmıştır. Bunların başında Diyarbakır Jandarma Kumandanı Çeçen asıllı Azimet Paşa³¹ ile Diyarbakır eşrafından Hacı Abdülhamit Niyazi (Çıkıntaş) Efendi'nin desteğidir. Böylece Azimet Paşa ve Niyazi Efendi'nin de desteklediği İbrahim Paşa kuvvetleri Şammar Aşireti'ne hücum ederek aşireti büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Yüz bini aşkın koyun, yirmi bine yakın deve ve aşirete ait ne kadar mal-mülk varsa yağma etmiştir. Çatışmalarda birçok kişinin öldürüldüğü, kadınların ırzına geçildiği, küçük yaştaki çocukların bıçak ve silahlarla öldürüldüğü ve hayvanların, ayakları altında çöllerde telef olduğu belgelere yansımıştır³².

Şammarlılarla mücadelede başarılı olan İbrahim Paşa bu galibiyet üzerine, büyük zafer kazanmış komutan edasına bürünmüştür. İbrahim Paşa sağında Jandarma Kumandanı Azimet Paşa ve solunda Diyarbakır eşrafından Niyazi Efendi olduğu halde olay mahallinden çadırına dönerken Müfrez Mülazımı Tahsin Efendi iki üç bin dolaylarında askerini harp nizamında dizerek üç defa “selam havası” çaldırıştır. Bu sırada müfrezeleri “Padişahım çok yaşa” nidalarına ilaveten İbrahim Paşa'nın askerleri de “Allahu yensur Sultan İbrahim, Allahü yensur Sultanü'l-çöl, Ebu'l-Hamud, Allahu yensur Sultanü'l-iber İbrahim Paşa” diye küme küme bağırıştır³³.

Şammar Aşireti'ne vurulan bu darbeden sonra 1894 yılında İbrahim Paşa'ya rakip olabilecek tek aşiret, Karakeçili Aşireti idi. Şimdi bu aşireti de yıldırım için şartlar İbrahim Paşa lehineydi. Bu yüzden zaman kaybetmek istemeyen İbrahim Paşa, beraberindeki on beş bin kişilik süvari ile Karakeçili Aşireti'nin

30 BOA, Y. MTV, 277/38, s.3; Günay, a.g.m., s.112-113.

31 Nusaybin bölgesindeki Çeçen muhacirlerinden olup, Diyarbakır Vilayeti Jandarma Alay Kumandanlığı görevinde bulunmuştur. Şevket Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, Diyarbakır Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1956, s.71.

32 BOA, YA. HUS, 416/5, s.5; Ebubekir Hazım Tepeyran, **Canlı Tarihler**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1944, s.325; Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.71.

33 BOA, YA. HUS, 416/5, s.6; Tepeyran, a.g.e., s.326.

yaşadığı Urfa istikametinde harekete geçmiştir. Bu yüzden köylerini tamamen boşaltan halk, akın akın Urfa'ya göç etmeye başlamıştır³⁴. Bu durum bölgenin asayişini, ekonomisini ve vergi düzenini ciddi manada etkilemiştir³⁵. Böylece gündün güne artan kuvvetine bir derece mukavemet etmek isteyen Karakeçili aşireti üzerine de yaptığı hücum ile Siverek kazasının her tarafını ayaklar altına almış, kaza ahalisi ile Karakeçili Aşiretini de Milli'ye iltihak ettirmeye muvaffak olmuştur³⁶.

İbrahim Paşa, Milli ve Karakeçili aşiretlerini tasfiye ettikten sonra 1905 yılı ilkbaharında ise Nusaybin ve Mardin havalisinde bulunan Bucak, Berazi, Anaze, Cubûr, Tay, Kikî, Helacân, Kûrî gibi aşâir ve urbân içinde nüfuzuna boyun eğmeyecek kimse kalmadığını görmesiyle adeta “*satvet-i hükûmete rekâbet edecek bir iktidara mâlikim zann-ı fesâdına*” düşmüştür³⁷.

Milli İbrahim Paşa'nın aşiretlere yönelik saldırılarını Ziya Gökalp “Şaki *İbrahim Destanı*” adlı eserinde şöyle dile getirmiştir³⁸:

Barâzîyi, Anaze'yi dağıttı
 Seller gibi Şammar kanı akıttı
 Mızrak dikti Karakeçi yurduna
 Karakeçi göğüs gerdi uğraştı
 Dıre'i³⁹ Bey aslan gibi savaştı
 Esir düştü âhir bu çöl kurduna

Bundan sonra Milli İbrahim Paşa fırsat buldukça Diyarbakır vilayet merkezine bağlı yerleşim yerlerine saldırmaya başlamıştır. Aslında Milli Aşireti reislerinin öteden beri Diyarbakırlılara karşı büyük düşmanlığı vardı. Buna sebep, Milli Aşireti reislerinden Temür Paşa'nın devlete isyanının o tarihte Diyarbakır voyvodası olan Diyarbakırlı İbrahim Hafid Paşa tarafından 1794'te şiddetle bastırılması ve Temür Paşa'nın hazinesine el koyması idi. Şimdi öç

34 BOA, Y.A. HUS, 474/37, s.1.

35 BOA, Y.A. HUS, 474/71. s.2; BOA, Y.A. HUS, 474/82, s.2; BOA, Y. MTV, 277/38, s.3.

36 BOA, BEO, 2642/198116; BOA, Y. MTV, 277/38, s.3; BOA, Y.A. HUS, 479/50, s.2; Muhammed Emin Zeki Beg, **a.g.e.**, s.237.

37 BOA, Y. MTV, 277/38, s.3

38 Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.71.

39 Karakeçi oymağı ağası ve Milli İbrahim Paşa'nın baş düşmanı Abdurrahman'ın göçebelerce söylenen adıdır.

alma sırası onlara gelmişti. İbrahim Paşa'nın buyruğuyla aşiretin mensupları, Diyarbakır şehri önlerine kadar saldırıyor, köyleri talan ve yağma ediyorlardı⁴⁰.

İbrahim Paşa'nın maiyetindeki aşiretin ve askerî birliklerin merkez vilayete bağlı yakın yerleşim yerlerine yönelik ilk önemli saldırıları 1905 yılının Temmuz ayına rastlamaktadır. Bu tarihlerde Diyarbakır valisi Nazım Mehmet Paşa (1840-1926) idi. Birinci telgrafhane olayı bunun zamanında olmuştur. Dönemin tanıklarından Mustafa Akif Tütenk, İbrahim Paşa'nın vilayetle ilgili tutumu hakkında şu bilgileri vermektedir:

İbrahim Paşa'nın himayesindeki Hamidiye Aşiret Alayları yalnız Diyarbakır şehrine değil, Diyarbakır'a bağlı şark ve şimal dağ kazaları müstesna olmak üzere bütün vilayet kazalarına bağlı köyleri “*müstemele*” haline sokmuşlardı. Elleriindeki askerî silah sayesinde aşiretten olan hasımlarını da istisâle, tenkile muvaffak oldular. Kazalarda bulunan seyyar ve süvari jandarmalar ve hatta takibe çıkan piyade muvazzaf askerlerini de elindeki tüfengi almak için her türlü işkencelerle mahv ve şehit ederlerdi. Bu gibi cinayetlerle yetinmeyen İbrahim Paşa ve karısı Hansa, şehre geldiğinde Hacı Abdülhamit Niyazi (Çıkıntaş) Bey'in evinde misafir kalır, haraca bağlanan kimselerden paraları tahsil eder, aleyhlerine konuştuklarını tespit ettikleri kimseleri de adamları vasıtasıyla bu eve getirir, çeşitli işkencelere tabi tutar, evin ahırına hapsederdi. Kendisine gıyaben dil uzatan ve yetkili makamlara müracaat edenlere baskı yapar, hükümeti tahkir ederdi. Bu bağlamda Derikli Davut ve daha birkaçını Diyarbakır'da bulunduğu müddetçe Hacı Niyazi'nin ahırında hapsedmişti. Gün ortasında Vali Dairesinin karşısında ve valinin gözü önünde Dicle'nin doğusunda bulunan Kırırbıl'daki İslamlara ait koyun sürülerini kendi malları gibi sürüp götürmüştü. Milli İbrahim Paşa'ya bağlı alaylar, Hıristiyan köyleriyle Cemilpaşalar'a ve Prinççizade Arif Efendi'ye ait köylere ve mallara dokunmazdı. Tecavüz, nehb, garât, katil ve ihrâk vuku'ât-ı âdiye derecesini bulmuştu. Hükümet merkezine dayanarak ve bağlı oldukları Erzincan'daki 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın himayesinde yapmadıkları fezâhat kalmamıştı⁴¹.

40 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.713; M. Fahrettin Kırzıoğlu, “Millü Deli-Behram Paşa'ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu”, **Kara Amid Mecmuası**, S 2-4, s.350-358.

41 Mustafa Akif Tütenk, “Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)”, **Kara-Amid Dergisi**, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1958, s.319-320.

Yerleşim yerlerinin tahrip edilmesi, ekinlerin hayvanlara yedirilmesi, değerli mal ve eşyaların gasp edilmesi ve halkın korku ve baskıdan vilayet merkezine göçe mecbur kalması Diyarbakır eşrafını harekete geçirmiştir. Bunda Mahallî askerî ve mülkî kurumların yaşananlara seyirci kalması veya karşı koyamayacak durumda olması etkili olmuştur. Ziya Gökalp ve arkadaşları şehrin ileri gelenleriyle ve halkla temasa geçmiştir⁴². Konuşmalarıyla halkı coşturarak 1905 yılı Temmuz'unda telgrafhaneyi işgal etmişlerdir⁴³. Halk bu şekilde sesini Padişah'a ve Sadaret'e duyurmaya çalışmıştır. Doğrudan doğruya Sultan Abdülhamit ile temas kurup durumu anlattılar. Diyarbakır eşrafından 250 kişinin imzasını taşıyan ve Mâbeyn-i Hümâyûn Müşiri Gazi Ethem Paşa Hazretlerine gönderilen telgrafta İbrahim Paşa'ya ciddi suçlamalar yöneltilmiş, vilayette mal ve can emniyetlerinin kalmadığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra telgrafta eşkıyalıkla geçinen Milli Aşireti'nin askerlik sıfatı taşımasının bu mukaddes vazifeye büyük bir leke olduğu belirtilmiştir. Ebu Cehil'den daha tehlikeli olarak adlandırılan İbrahim Paşa'nın asayişin ve bilginin düşmanı olduğu vurgulanmıştır. Âlimleri, şeyhleri, evliyayı, eşrafı, ahaliyi ve hatta nizamiye askerlerini dinlemeyen İbrahim Paşa'nın Diyarbakır vilayetinin yanı sıra birkaç vilayetin daha asayişini ihlal ettiği belirtilerek ısrarla bu kişinin fenalıklarına son verilmesi istenmiştir⁴⁴. Hükümet yetkililerinin bir "*selâm-ı şâhâne*" ile bir de "*soruşturma kurulunun gönderileceği*" sözünün verilmesiyle eyleme son verilmiş ve halk kendiliğinden dağılmıştır⁴⁵.

Vali Nazım Paşa'nın, İbrahim Paşa'nın fenalıklarına sesiz kaldığı anlaşılmaktadır. Zira Ziya Gökalp, "*Şaki İbrahim Destanı*" adlı kitabında bu durumu şöyle ifade eder⁴⁶:

Aldatarak Nazım Paşa'yı
Bir yıl gelip sardı bütün ovayı
Garb'ı Şark'ı düştü talan etmeğe

42 Bruinnessen, **a.g.e.**, s.291.

43 Şevket Beysanoğlu, Birinci Telgrafhane olayının 1903 (1319) yılında meydana geldiğini söylemektedir. Fakat bu bilgi doğru değildir. Bkz. Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.72.

44 **BOA**, Y.A. HUS, 491/53, s. 4; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.771-772

45 **BOA**, Y.A. HUS, 491/53, s.4.

46 Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.72.

Diyarbakir ahalişi coştular
Küçük, büyük telgrafta koştular
Başladılar feryad, figan etmeğe

Diyarbakır vilayetinden Behram Paşa komutasında sevk olunan askerî birlikler ve jandarma marifetiyle Milli Aşireti ve aşâir-i saire yayılmış oldukları köy arazilerinde çıkarılarak yaylak olan Karacadağ'a doğru çıkarılmıştır. Ancak bunlar yolda yine köylere tecavüzde bulunmaya devam etmişlerdir. Diyarbakır Valisi Nazım Bey tarafından Sadaret'e gönderilen bir telgrafta, Milli Aşireti'nin vilayetin Şark ve Garb nahiyelerinde sebep olduğu "*kat-i nüfus, hasârât, gasb-ı emvâl ve mevâşi*" hakkında buralara keşif heyetleri gönderildiğini bildirilmiştir. Vali Nazım Bey, aşâir "*haşerâti*"nın önce Şark nahiyesinden daha sonra da Garb nahiyesinden tamamen çıkarıldığını ve mülkî ve askerî kurumlardan oluşturulan keşif heyetlerinin görevini sağlıklı bir şekilde yaptığını belirtmiştir. Heyet, her köyde gasp edilen mahsuller, yağmalanan değerli eşya, el konulan hayvanlar, gasp edilmesine rağmen aşiretin kaçırmaya fırsat bulamadığı ve dolayısıyla kuyularda bıraktığı mahsullerin bilançosunu bir çizelge halinde tanzim ederek valiliğe teslim etmiştir⁴⁷. Bu konuda Sadaret'ten Seraskerlik'e gönderilen 26 Temmuz 1905 tarihli telgrafta; İbrahim Paşa'nın aşireti tarafından yapılan bu tecavüzlerin vilayetin inzibatını bozacağı ve hatta yabancı devletlerin şikâyetlerine sebebiyet vereceği dile getirilmiştir. Bu nedenle İbrahim Paşa'nın "*her sene tevâlî ve tevsî' eden tecavüzlerine karşı*" 4. Ordu Komutanlığı tarafından gerekli tedbirlerin süratle alınması istenmiştir⁴⁸.

Bu arada Diyarbakır Valisi ve Jandarma Kumandanlığı'ndan gelen şikâyetler üzerine Sadaret, 31 Temmuz 1905 günü 4. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta, İbrahim Paşa'nın sebep olduğu bazı hadiselerle temas ederek, gerekli tedbirlerin alınmasını şöyle dile getirmiştir; Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa başına topladığı büyük bir kalabalık kitle ile her tarafa saldırmaktadır. Uhdesindeki kuvvetler her geçen gün artmakta ve bunun da etkisiyle zulüm ve soygunlarda bulunmaktadır. Bu saldırılara maruz kalan ahalinin bir kısmı büyük bir korku ve heyecanla dalga dalga daire-i hükûmete gelerek adalet istemektedir. Bir kısmı ise telgrafhanede toplanarak "*atabe-i ulyâ-yı mülükâneye arz-ı istirhâmât*" ederek İbrahim Paşa hakkında bir muamele-i müessire yapılmazsa telgrafhaneden

47 BAO, BEO, 2642/198125, s.2.

48 BAO, BEO, 2629/197150.

ayrılmayacaklarını söylemektedirler. Bu arada İsmail Ağa adındaki bir “şerîrin” yakalanması için gönderilen askerî birlikleri Milli Aşireti’nden yüz elliyi aşkın atlının karşı gelmesiyle İsmail Ağa’nın tutuklanmasına engel olmuşlar ve hükûmetin icraatına engel olmuşlardır⁴⁹.

Diyarbakır valisiyle, meclis-i idare heyeti mensuplarından Nakibü’l Eşraf Mesut, aza Abdülkadir, aza Ohannes, aza Muratyan, Müftü Suphi, Defterdar Melik ve Hâkim Ömer tarafından müştereken Sadaret’e gönderilen 1 Ağustos 1905 tarihli mufassal telgrafta, İbrahim Paşa’nın vilayet merkezine yakın köylere yaptığı saldırılar ve alınan tedbirler özetle şöyle dile getirilmiştir: İbrahim Paşa, Musul Vilayeti ile Zor Mutasarrıflığı’na bağlı urbânî ve öteden beri Milli nâmı altında bulunmayan dağınık aşiretleri başına toplayarak merkez vilayetin köyelerine saldırarak “*envâ’-i hasârata ve emvâl ve ahaliden birçok mağsubata ictisar*” etmiştir. Bunun üzerine önce jandarma ve daha sonra da nizamiye birlikleri gönderilerek şark cihetindeki köylere ve ekinlere dağılmış olan aşiretin büyük bir kısmı çıkarılmıştır. Ancak bunlar bu sefer şehrin garp cihetindeki yerleşim merkezlerinde yağma, talan ve tecavüzlerde bulunmaya devam etmişlerdir. Bu durum ahalide büyük bir korku ve endişe meydana getirmiştir. Nizamiye birlikleri tarafından yerleşim yerlerinden aşiretin sökülüp atılması Milli Aşireti’nde infial uyandırmıştır. Bu durum karşısında Milli Aşireti daha da zorbalaşarak intikam duygusuyla hareket ederek tecavüzlere başlamıştır. Korku ve heyecan içerisindeki ahali “*ulemâ ve eşraf-ı memleket*” ile valiliğe gelerek şikâyette bulunmuşlardır. Bu durum üzerine Behram Paşa görevlendirilerek şehrin batı taraflarındaki soyguncu aşiret mensupları da geri çekilmeye zorlanmış ve gasp ettikleri şeyler geri alınmaya çalışılmıştır. İbrahim Paşa yüzünden gerek vilayetin ve ahalinin ve gerekse de hazinenin maruz kaldığı zarar ve ziyanı saymak mümkün değildir.

İbrahim Paşa, şimdiye kadar hükûmetçe yapılan tebligatı ve irâde-i Sadâret-penâhileri dikkate almayarak merkez vilayetin köyelerine kadar yaptığı tecavüzle ahalinin mahsulâtını mahvetmiş ve alenen emvâl ve mevâşi gasbına başlamıştır. İbrahim Paşa bu gibi “*mugâyir-i sadâkat harekâtî*” ile vilayetin asayişini ihlal etmiştir. Bu hal sair aşiretlerin de benzer tecavüzlerde bulunmasına zemin hazırlamıştır. On bir köyün ahalişi eşya ve hayvanlarıyla korkularından merkez vilayete gelmişlerdir. Her ne kadar aşâir mamurelerden çıkarılmış ise de tecavüzlerin devam edeceği kaygısı mevcuttur. Burada ahalinin teskin edilmesi,

49 BAO, BEO, 2640/197991; BOA, Y.A. HUS, 491/53.

emniyet ve asayişin tesis edilmesi için mutlaka gerekmektedir. İbrahim Paşa'nın buradan kaldırılması ile korkularından onun çevresinde yer alan aşiretler ve urbân derhal dağılacaklardır⁵⁰.

Milli Aşireti'nin ve İbrahim Paşa'nın yaptığı zulümlere karşı mülki ve askerî kurumların acil ve kalıcı tedbir almaması Diyarbakır ahalisini daha da öfkelenmiştir. Nitekim Diyarbakır'dan Müftü Suphi Efendi ve 25 arkadaşı tarafından 6 Ağustos 1905'de Sadaret'e gönderilen telgrafta bunu görmek mümkündür;

“Feryâd-ı mazlûmânemiz vâsıl sem'-i şâhâne olmamış olmalıdır ki Milli Reisi İbrahim Paşa'nın te'dib ve terbiyesi hakkında henüz bir irâde şeref taalluk etmedi. İbrahim Paşa ki düşmanı medeniyet olan bir bedevinin ahâli-i fukarâya tasallut ettiği urbân ve Ekrâdın muzırrâtına hâsâ ki ahali-i muti'yeyi fedâ etsin. Katl-i nüfus, hetek-i namûs, nehb ve ğarâtdan giriftâr sefalet olan kurâ ahalisi fevc fevc merkez vilayeti doldurdu. Ah ve anînleri cümleyi dağdar etmekle mezâlimine tahammülümüz kalmadı. Umum sekene-i vilayet günden güne telâfisi kâbil olamayacak hasâratdan mahv ve perişân olurlar. Efkâr ve ahvâl istilâcûyânesi ahâli-i muti'yeyi heyecân içinde bıraktı. Temâdi eden tecâvüzâtını hükümetin merkez vilayetindeki kuvve-i zâbta ve askeriye mukavemet edemeyecek dereceye vardırırdı. Merhamet-i şâhânedan başka ilticâgâh aramağa diyânetimiz manidir. İstanbul'daki hâmileleri sayesinde mûcib-i intibâh olacak icraât göremeyecek ise nereye müracaat edeceğiz”⁵¹.

Bu günlerde Sadaret'e gelen İngiliz Sefiri de Milli Aşireti'nin Diyarbakır çevresinde yaptığı yağmalar ve zulümlere değinmiştir. Diyarbakır İngiliz Konsolosluğu'nun Sefaret'e gönderdiği rapora göre İbrahim Paşa'nın Diyarbakır civarındaki otuz köyü *“tabrip ve envâ-i mezâlimle ahaliyi teazzip”* eylediği ve böylece birçok biçarenin Diyarbakır'a hicrete mecbur kaldığı dile getirilmiştir⁵². Diyarbakır vilayetinden gönderilen bu telgraflar üzerine Sadaret, Padişah'a sunduğu bir yazıda; Diyarbakır'daki bu durumun daha büyük hadiselere meydan vermemesi ve yabancı devletlerin şikâyetlerine yol açmaması için İbrahim Paşa'nın ya memuren Yemen'e gönderilmesinin yahut oradan bir münasebetle kaldırılarak başka bir tarafta ikamesinin şart olduğunu dile getirmiştir⁵³.

50 BOA, Y. A. HUS, 491/1, s.2.

51 BOA, Y. A. HUS, 491/26, s.2; BOA, Y. A. HUS, 491/26, s.1.

52 BAO, BEO, 2635/197606.

53 BOA, Y. A. HUS, 491/1, s.1.

Sadaret'in ve Seraskerlik Makamı'nın emirleri üzerine Hamidiye Alayları'nın bağlı olduğu 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa harekete geçirilmiştir. Zeki Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen 7 Ağustos 1905 tarihli telgrafta "*irâde-i seniye*" gereğince Milli Reisi İbrahim Paşa'ya "*tebligât-ı mukteziya*" ifa kılmak üzere dünden beri arattırıldığını ancak çöl dâhilinde ve telgraf merkezlerinden uzak bulunduğu için henüz bulamadığını belirtmiştir. Bununla beraber Zeki Paşa, geçenlerde bir vesile ile İbrahim Paşa'nın 4. Ordu Müşiriyeti'ne gönderdiği bir telgrafta çekirge afeti⁵⁴ nedeniyle aşireti halkının hayvanlarının beslenme ihtiyacını karşılamak mecburiyeti ile öteye beriye dağıldıklarını, aşiretinin Diyarbakır'a doğru dağılmalarının bir tecavüz ve ğârât maksadına dayanmadığını ve sadece hayvanlarının açlıktan telef olmaktan kurtarmak amacı güttüğünü dile getirmiştir. Zeki Paşa, telgrafın devamında İbrahim Paşa'nın bugün veya yarın buldurularak rivayet ve şikâyet sahih ise hemen ve acilen aşiretin geri aldirarak, gasp edilen bir şeylerin iade edileceği ve asayişin tesis edilmesi için de gerekli tebligatın yapılacağını belirtmiştir. İbrahim Paşa hakkında iddiaların tahkik ettirilerek hakkında gerekli kanuni işlemin yapılacağı dile getirilmiştir. Bunun için de Diyarbakır ve Halep vilayetlerince bir "*Hey'et-i Âdile*"nin kurulması, bu heyette Diyarbakır vali ve kumandanının da bulunması gerektiğini önermiştir⁵⁵. 4. Ordu Müşiriyeti'nin bu önerisi kabul edilerek "*İrade-i Seniye*" gereğince Diyarbakır vali ve kumandanıyla beraber bazı memurların tahkikata memur edilmesi gerektiği Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabet Dairesi'nden Diyarbakır ve Halep vilayetlerine bildirilmiştir⁵⁶.

Her ne kadar Milli Aşiret'inin ve onun reisinin sebep olduğu olayların araştırılarak mahiyetinin ortaya çıkarılması ve ona göre gerekenin yapılması kararlaştırılmışsa da bunun biraz ağırdan alındığı ve dolayısıyla vilayetten gelen şikâyetlerin bir süre daha devam ettiği görülmektedir⁵⁷. Nitekim Asâkir-i Şâhâne kolağalarından Ferid imzasıyla Sadaret'e ulaştırılan bir mektupta İbrahim Paşa'nın yirmi bini aşkın maiyeti ile Nusaybin kazasına gelerek "*ağnâm ve aşâr-ı vâridâta*" zarar verdiği dile getirilmiştir⁵⁸. Bu günlerde Sadaret'e gelen İngiliz Sefiri İbrahim Paşa'nın Diyarbakır vilayetinde neden olduğu saldırılardan dolayı

54 Bu yıllarda kuraklık ve çekirge afetleri nedeniyle bölge ahali çok zorluklar çekmiştir. Tepeyran, **a.g.e.**, s.254.

55 **BAO**, BEO, 2639/197913; **BOA**, İ.HUS, 132/17, s.2.

56 **BAO**, BEO, 2639/197916; **BAO**, BEO, 2642/198406.

57 **BAO**, BEO, 2639/197913.

58 **BAO**, BEO, 2642/198149.

ahalinin Diyarbakır'a göç etmeğe mecbur kaldığı, Milli Aşireti'nden atlıların Urfa ve Suruç'a saldırı planladıklarını ve Suruç'ta İbrahim Paşa'ya ait olduğu iddia olunan on bir yük martini ve gara tüfekleriyle mavzer tabancalarının ele geçirildiğini dile getirmiştir⁵⁹.

İngiliz Konsolosluğu'nun Sadaret'e ilettiği bilgilerin gerçeği yansıttığı anlaşılmaktadır. Milli Aşiretine mensup Advân, Hıltanlı ve Şarkiyanlı oymaklarından atlı eşkiyalar Urfa'nın Bozabâd nahiyesinin köylerine tasallut ederek bir hayli hayvanı gasp etmiştir. Bunun üzerine ahali merkez livaya gelerek muhafazalarını istemişlerdir. İbrahim Paşa da Mardin ve Diyarbakır'daki bazı aşiretlerden başına topladığı on bin kadar atlı ile Urfa ve Suruç kazalarına saldırmaya niyetlenmiştir. Bu durum üzerine Suruç aşiretleri "*muhâfaza-i mal ve nâmûs ve müdâfa-i cân*" için toplanarak, ortak hareket etme kararı almışlardır. Gelişmelerden haberdar olan 4. Ordu Müşiriyeti, İbrahim Paşa'ya kesin talimat vererek aşiretler arasındaki muhtemel bir faciayı önlemiştir. Bununla birlikte Suruç'ta elde edilen ve İbrahim Paşa'ya aidiyeti iddia olunan on bir yük martini, mavzer ve gara tüfeklerinin müsadere edilerek Urfa'ya getirilmesi ve bu silahların⁶⁰ mahiyetinin araştırılması gerektiği Urfa Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir⁶¹.

Diyarbakır âlimlerinden Mahmut, eşrâftan Arif ve reisü'l meşâyih'ten Ali Efendilerin de içinde bulunduğu on sekiz kişinin imzasını taşıyan bir telgrafta Milli Aşireti "*haşerât*" olarak tanımlanmaktadır. Aşiretin önceki yıllarda Şammar ve Karakeçili aşiretlerine yaptığı fenalıklar anlatıldıktan sonra vilayette sebep olduğu zulümler şöyle dile getirilmiştir: Milli Aşireti, çekirge bahanesiyle ta merkez vilayetin etrafında insanları katletmiş, namusu kirletmiş, hayvanları ve malları gasp etmiş, mamureleri harap ve berbat etmiştir. Vilayetin ahali dehşetli bir bunalım ve heyecan içinde kalmıştır. Aşiretin sebep olduğu yağma, gasp ve çatışmalar birçok nahiye ve köyde, yani çok geniş bir alanda meydana geldiği için jandarma ve nizamiyeden sevk edilen müfrezeler yetersiz kalmış ve aşiretin tecavüzlerinin önüne geçilememiştir. Bu "*haşerâtın*" cümlesi martini

59 BOA, Y. MTV, 277/38, s.1.

60 Ele geçirilen silahların mahiyeti hakkında herhangi bir belgeye ulaşamadık. Ancak bu telgrafta sözkonusu silahların İbrahim Paşa'ya ait olduğu iddia edildiği gibi çöldeki urbâna satılmak amacıyla Hama yoluyla getirilirken yakalandığı da iddia edilmektedir. Çöldeki urbâna satılmak için getirilse de bunun nereden alındığı ve kimler tarafından satıldığı soruları belirsizliğini korumaktadır.

61 BOA, Y. MTV, 277/38, s.2.

ve mavzer tüfekleriyle silahlı olduğu için ahali korku içerisinde kalmış ve bu nedenle elliden fazla köy halkı dalga dalga merkez vilayete sığınmıştır. Vilayete iltica eden ve “*giriftâr-ı sefâlet*” olan bu ailelerin feryatları tahammül sınırlarını aşmıştır. Bu sıkıntılarının artarak devam etmesi ve vilayetin konumu nedeniyle ileride daha büyük hadiselerin meydana gelmesinden korkulmaktadır. Telgrafın sonunda ise bundan böyle İbrahim Paşa ve vilayet ahali arasında emniyet ve selâmetin külliyen muhal olduğuna vurgu yapılarak bu emniyetsizlikten dolayı vilayette tarım, ticaret ve ziraatın tamamen kesintiye uğradığı, bu nedenle acil ve etkili bir tedbirin alınması gerektiği dile getirilmiştir⁶².

İbrahim Paşa, kendi kabilesinin sebep olduğu ve dolayısıyla yüzlerce insanın mağdur olduğu bu hadiselerle ilgili 4. Ordu Müşiriyeti'ne ve ilgili birimlere gönderdiği telgraflarda Diyarbakır eşrafi ve ahalisinin “*şikâyat-ı vâkı'asının muvâfık-ı hakikat*” olmadığını ve “*o misüllü menâfi'-i alî ahvâlin*” meydana gelmediğini iddia etmiştir. İbrahim Paşa, öteden beri Milli Aşireti'ne muhalif olan çevrelerin de iştirak ederek aşiret mensuplarına büyük eziyetler yapıldığını ileri sürmektedir. 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen 12 Ağustos 1905 tarihli telgrafta İbrahim Paşa'nın bu konudaki görüşleri özetle şöyle dile getirilmiştir; çekirge afeti nedeniyle zahiresiz ve hayvanların merasız kalmasına binaen vilayetten müsaade istenilerek aşiretin bir kısmı mecburen Diyarbakır taraflarına gitmiştir. Bunların muhafazasına İbrahim Paşa'nın akrabalarından Eyüp Ağa maiyetinde yeterli miktarda atlı birlik ayrılmış ve bunlara gerekli nasihat verilmiştir. Diyarbakır taraflarına gönderilen aşiret mensupları hiçbir mağduriyete sebebiyet vermemişlerdir. Ancak Diyarbakır'ın öteden beri Milli Aşireti'ni çekemeyen ve “*ağrâz ve menâfi'-i şahsiyelerine bâdi*” bulunan ahali si asâkir-i nizâmiye, seyyare ve jandarma sevk ile aşireti susuz ve merasız ve kuru toprak olan mahallere çevirmişler ve çeşitli zulümlerle hayvanların telef olmasına sebebiyet verilmişlerdir. Aşiret mensuplarının zahire almasına bile engel olarak aşiretin perişan olmasına ve nüfusça açlıktan telef olmasına neden olmuşlardır. Diyarbakır ahalisinin garazkâr tutumu nedeniyle aşiret mensupları aç ve çıplak kalmış, hayvanlar ise telef olmuştur. Olayları bu şekilde dile getiren İbrahim Paşa, asıl mağdur olanın kendi aşireti olduğunu ve öteden beri Milli Aşireti'ne garazı alan Diyarbakır ahalisinin askerî birliklerle beraber hareket ederek aşiretini mağdur ettiğini iddia etmiştir⁶³. Yezidi iken

62 BOA, Y. MTV, 277/38, s.3.

63 BAO, BEO, 2642/198125, s.4; BOA, BEO, 2646/198416, s.2; BAO, BEO, 2642/198410, s.1; BOA, BEO, 2772/207852, s.2.

daha sonra ihtida ederek Müslüman olan ve bu arada İbrahim Paşa'nın önemli adamlarından olan Hamidiye Binbaşısı Hüseyin Kanco'nun⁶⁴ 14 Ağustos 1905'de Sadaret'e gönderdiği telgrafta da İbrahim Paşa'nın iddialarına paralel ifadeler yer almaktadır⁶⁵. Hüseyin Kanco, Milli Aşireti'nin haksız bir şekilde Diyarbakır ahalisinin garaz ve tertibiyle nizamiye askeri ve jandarma ile hareket ederek gece uykuda buldukları sırada aşirete karşı saldırılar gerçekleştirdiklerini ileri sürmektedir⁶⁶.

Diyarbakır Valisi Nazım Bey tarafından 20 Ağustos 1905'de Yıldız Sarayı Hümayunu Baş Kitabeta Dairesi'ne gönderilen telgrafta İbrahim Paşa'nın iddialarının asılsız olduğu dile getirilmiştir. Nazım Bey, İbrahim Paşa'nın Musul vilayetine ve Zor Mutasarrıflığı'na tabi urbândan ve farklı yerlerden başına topladığı külliyetli sayıdaki Kürtlerin tecavüzlerine engel olmak ve onları mamureden çıkarılmaları için jandarmadan ve asâkir-i nizamiye gönderildiğini ancak aşiretin bir kısmının emre itaat etmeyerek tecâvüzlerde ısrar etmesi ve asâkir-i şahaneye karşı silah kullanılması üzerine mukabele edilerek aşiretin mamurelerden çıkarıldığını belirtmiştir. Yaptığı zulümleri ve aşiretin askerî birliklere karşı silah kullanmasını örtmek ve tevil etmek için İbrahim Paşa'nın bu şekilde asılsız iddialarda bulunduğunu dile getiren Nazım Bey, hali hazırda aşiretin Maden sancağı dâhiline geçerek tecavüze başladığı ancak gerekli tedbirlerin alındığını ilave etmiştir⁶⁷.

Milli Aşireti'nin sebebiyet verdiği mağduriyetler konusunda vilayetten Sadaret ve Mabeyn makamlarına yapılan şikâyetler üzerine acilen tedbir alınmaması ve mağduriyetlerin devam etmesi üzerine Diyarbakır vilayet merkezinden bu sefer Seraskerlik'e bir şikâyet telgrafi gönderilmiştir. 31 Ağustos 1905 tarihli telgrafta şu ifadeler yer verilmiştir; "İbrahim Paşa merkez vilayete altı saat mesafeye kadar def edilmişse de bu sefer de Maden-Çermik-Ergani

64 Öz adı Hüseyin olup, Viranşehir ile Derik arasındaki Hilili köyünde müdafaa tertibatlı kocaman kargir "Hisar" adlı bir köşkte oturmaktaydı ve buralardaki Yezidi aşiretlerinin ileri gelenlerindendi. Yezidilikten dönüp İslam dinine girmiştir. Milli Aşireti'ne mensup Hamidiye Alaylarında istihdam edilmiştir. Milli İbrahim Paşa'nın bayraktarlığını yapmıştır. Bu kişinin lakabı olan "Kanco" Kürtçe iyi manasına gelen bir sözdür. Hüseyin Kanco'nun ihtida ederek Müslüman olması "sözde" diye ifade edilerek samimi bulunmamıştır. Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.71.

65 Tepeyran, **a.g.e.**, s.253; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.768.

66 **BAO**, BEO, 2642/198410, s.3; **BAO**, BEO, 2642/198410, s.2.

67 **BOA**, Y. MTV, 277/70; **BOA**, Y. A. HUS, 491/104, s.1.

tarafındaki köylere saldırmıştır. Köyleri yağma ve ürünleri imhadan başka ahaliyi tahrîr-i nüfustan (nüfus sayımı) ve i'tâ-yı tekâliften (vergi alma) men etmeye cüret etmektedir. Meziyet-i insâniyeden mahrum olan bu dağlının cezası ertelendikçe bilakis tecavüzleri şiddetleniyor. Vilayetin her tarafı harabeye döndü. Devlet hazinesinin ve vilayetin gelirleri büyük bir düşüş göstermektedir. Ahalinin çaba göstererek hâsıl ettiği ve herkesin medâr-ı maişeti olan zahireleri yakılmakta, yağmalanmakta ve çift öküzleri gasp edilmektedir. Merkez ve çevredeki yüz binlerce koyuna ve toplanacak vergiye el konuldu. Gelecek sene bile ziraattan külliyyen ümit kalmamıştır. Maliye Nezareti'nin kayıtları ile sabittir ki, şu iki üç sene zarfında aşiretin yaptığı saldırılar nedeniyle yıllık yüz bin liraya yakın hazineye zarar verilmiş ve iki bine yakın Müslüman köyü de harap edilmiştir. Bunların binlerce cinayet evrakı divân-ı harplere verilmiş ise de hepsi de icrasız kalmıştır. Bir ğâsıp üç sene, kâtil on beş sene kürek cezasına, ihrâka tasaddî (kundaklama) edenlere kanunen i'dâm cezasına mahkûm olmaktadır. Fakat bu kadar büyük cinayetleri milyon defalar işleyen ve mamur bir vilayeti böylelikle harap eden İbrahim Paşa bir defalık olsun kanunun en hafif maddesiyle cezasını görmediğinden tecavüzlerini alenen isyan derecesine vardırırdı. Şu maksadını gerçekleştirmek için silah ve cephane tedarikine başlamıştır. El-Cezîre ve Kürdistan'ın gelecek ümidi büsbütün kaybolmaktadır. Sadık bu ahalinin refah ve saadetini temine mükellef olan hilâfet-penâhileriden başka dayanağımız yoktur.”

Telgrafın sonunda bu telgrafın kaleme alındığı tarihin Sultan Abdülhamit'in saltanata çıktığı 31 Ağustos gününe denk düştüğüne vurgu yapılmış ve halkın taleplerinin dikkate alınarak İbrahim Paşa'nın vilayetten kaldırılması gerektiği dile getirilmiştir; *“istikbalde zâtı ve hizmetinden hiçbir istifade kabil olmayan İbrahim Paşa gibi câhil bir bedevî için binlerce bendegân-ı sâdıka'yı fedâ etmek saltanat-ı seniyyenin şân ve şerefine layık olamayacağından bütün Osmanlılar için bu fecr-i sabâh saâdet olan cülûs-i hazret-i şehriyarileri leyle-i mes'udesine hürmeten İbrahim Paşa'nın başka bir mahale kaldırılmasıyla avanesi hakkında mücâzât-ı kanuniye icrasına istirhâm eyleriz”*⁶⁸.

İbrahim Paşa bu şekilde Musul, Halep ve Diyarbakır vilayetleri arasında hemen hemen bütün Müslüman aşiretlere ve ahaliye bu zulümleri yaparken, gayrimüslimlere karşı tutumu oldukça hoşgörülüydü. Zira İbrahim Paşa'nın kışlağı olan Viranşehir adeta Ermeni kolonisine dönmüştür. Ermeni ustalarca

dükânlar, evler hızla yapılmış, Ermeni mektepleri ve kiliseleri de ihmal edilmemiştir. Bu şekilde Ermeniler, İbrahim Paşa'nın samimi himayesini elde etmişlerdir⁶⁹. Mustafa Akif Tütenk, İbrahim Paşa'nın Hıristiyan köylerine ve Hıristiyanlara hiç ilişmemesini kurnazca bir siyaset olarak tanımlamaktadır. Tütenk, 1895 Ermeni olayları sonrasında Ermenilerin sanatkarlıktaki meziyetlerini ortaya koyarak aşiret reislerine hülûl ettiğini, Ermenilerin sahip olduğu kabiliyetlerini sergileyerek her türlü kötülükten kurtulduğunu ve bütün iyiliklere mazhar olduğunu belirtmektedir⁷⁰. Bu süreçte misyonerlerin zaman zaman ziyaret ettiği İbrahim Paşa, misyonerlerin dostu ve koruyucusu olduğunu misyonerlere ifade etmiştir⁷¹.

Mina Efendi'nin İbrahim Paşa İle Görüşmesi

Bu arada mahallî yetkililer, bir taraftan merkezle muhaberat hâlinde meseleye çözüm yolları ararken diğer taraftan İbrahim Paşa'yla münasebet hâlinde bulunarak onun hâl ve hareketlerini gözlem altında tutuyordu. Diyarbakır valiliği, hadiseleri yerinde incelemesi amacıyla Vali Muavini Mina Efendi'yi görevlendirmiştir. İbrahim Paşa'nın karargâhının bulunduğu Yenişehir'e ulaşan Mina Efendi, İbrahim Paşa'nın yanlış yolda olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Ancak bu çerçevede İbrahim Paşa ile yaptığı bir görüşmede, onun sıradan bir asi olmayıp devlete karşı ciddi hesaplar içerisinde bulunduğu yolunda izlenimler edinmiştir. Görüşme esnasında, İbrahim Paşa'nın sağ elinin küçük parmağında, gümüşü andırır platinden imal edilmiş bir mühür bulunduğu dikkatini çekmiştir. Esasen dar olan yüzük, sonradan kesilerek parmağa uygun hâle getirilmiştir. Mina Efendi, bu yüzüğü nereden aldığını sormuş, İbrahim Paşa bu soruya tebessümlerle: "*Görüyorsun ya, ortasında İbrahim yazılıdır. İstanbul'dan aldım.*" cevabını vermiştir. Bu mührün kime ait olduğu sorusuna verdiği cevap ise Mina Efendi'nin zihnini bulandırmıştır. Zira İbrahim Paşa bu mührün esas sahibinin, Mısırlı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa olduğunu ve yaptırarak parmağına takmasındaki amacın, hem kendi adında hem de tarihe mâl olmuş

69 Tütenk, a.g.m., s.316-318.

70 Tütenk, a.g.m., s.320.

71 Hans Lukas Kieser, **İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)**, (Çev: Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.348.

bir zatın hatırasını yaşatmak olduğunu söylemiştir⁷². Bu söyleşi üzerine Mina Efendi; İbrahim Paşa'nın Mısırlı Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'nın yolunu takip edeceği, diğer bir ifadeyle Osmanlı Devleti'ne başkaldırı hesapları içerisinde olduğu vehmine kapılarak durumu hükûmet merkezine iletmiştir. Ayrıca İbrahim Paşa'nın, vilayet ahalisinin çoğunun resmî evraka göre Milli Aşireti'ne mensup olduğunu iddia etmesi, mahallî idareciler tarafından, İbrahim Paşa'nın ihtilal hazırlıkları içerisinde olduğu düşüncesinin kuvvetlenmesine yol açmıştır⁷³.

Vali Muavini Mina Efendi, Diyarbakır Vilayeti'ne yazılan 7 Ağustos 1905 tarihli arizada İbrahim Paşa'nın devlet için olan vahametini ve tehlikeli durumunu ortaya koymuştur. Ona göre İbrahim Paşa Diyarbakır vilayetinin Milli Aşireti'ne mensup oluşundan azami bir şekilde faydalanmaktadır. Diğer taraftan yerleşik ahalinin perişan olması yolunda İbrahim Paşa her türlü kötülüğü yapmakta ve devletin varlığını ihlal etmektedir. Ateşli silahlara sahip olan Milli Aşireti 4. Ordu Müşiriyeti'nin ve vilayetin idarecilerinin aksine hareket etmektedir. Mina Efendi, devletin bu duruma derhal ve acilen çare aramasını ister. Eğer devlet bu şekilde gerekli tedbirleri alacak olursa, İbrahim Paşa'nın kuvvetine zaaf gelecek ve çevresine toplananlar dağılacaktır. Ancak bu şekilde tedbirler alınmazsa, İbrahim Paşa'nın zulüm ve saldırıları ona göre artarak devam edecektir⁷⁴.

Tahkikat Heyeti'nin Çalışmaları

İbrahim Paşa hakkındaki suçlamalar karşında devlet yetkilileri genellikle hadisenin nasihat yoluyla halledilmesi gerektiğini 4. Ordu Müşiriyeti'ne gönderdikleri telgraflarda dile getirmişlerdir⁷⁵. Ancak İbrahim Paşa'nın ve aşiretinin Diyarbakır vilayetinde sebep olduğu olayların ve mağduriyetlerin devam etmesi üzerine, durumun mahiyetinin araştırılması için Ağustos ayının

72 İbrahim Paşa'nın Mısır hidivleriyle ilişkisi gençlik yıllarına dayanmaktadır. Tay ve Şammar kabileleriyle mücadeleye giren ve devletçe tutuklanan amcası Mahmut Bey'i kurtarmak için önce Mısır'a sonra İstanbul'a gitmiş ve Mısır Hidivi İsmail Paşa ile görüşerek amcasını kurtarmıştı. Günay, a.g.m., s.124; Muhammed Emin Zeki Beg, **a.g.e.**, s.237

73 **BOA**, Y.A. HUS, 491/97, s.3.

74 **BOA**, Y.A HUS, 491/97, s.3.

75 **BOA**, BEO, 2657/199225; **BOA**, Y. MTV, 277/73, s.1.

başlarında “*İrade-i Seniye*” gereğince bir Heyet-i Adile kurulması kararlaştırılmış ve bu durum vilayete bildirilmiştir. Bu heyete Diyarbakır vali ve kumandanıyla beraber Diyarbakır ve Halep vilayetlerinden bazı memurların da iştirak edilmesi istenmiştir⁷⁶. Bu kapsamda Diyarbakır valisi ve ordu kumandanının yanı sıra Halep’ten Mer’î Paşa, Urfa’dan ise Abdurrahman Efendi görevlendirilmiştir⁷⁷. Bu dönemde Vali Nazım Bey görevinden ayrılmış ve vekâleti Bahri Paşa’ya bırakmıştır. Halepli Mer’î Paşa ve Urfalı Abdurrahman Efendi tahkikât için Diyarbakır’a gelmiştir.

Tahkikat Heyeti vilayete geldikten sonra hemen çalışmalara başlamıştır. Heyet, daha önce valilik tarafından olay mahallerine gönderilen keşif komisyonlarının tutanaklarını, bu konu ile ilgili belgeleri ve ahalinin şikâyetlerini dikkate alarak soruşturmayı sürdürmüştür. Bu arada İbrahim Paşa’ya da kendisi ile ilgili suçlamalara yönelik komisyona gelerek bilgi vermesini istemiştir. Ancak İbrahim Paşa daha başlangıçta “*sıfat-ı askeriyeyi hâiz*” olduğu için hakkındaki tahkikatın 4. Ordu Müşiriyeti tarafından yapılmasını istemiştir. İbrahim Paşa’nın bu talebi onun 4. Ordu Müşiriyeti tarafından korunduğunu ve vilayetteki mülkî ve askerî kurumları dikkate almadığını göstermektedir. İbrahim Paşa, komisyonun talebini kabul etmediği gibi komisyon hakkında da bir takım suçlamalarda bulunmuştur. Öncelikle bu komisyona emniyeti olmadığını ve tahkikatın tarafsız yapılamayacağı belirtilmiştir. Bu arada tahkikat memurlarının soruşturmaları vilayet merkezinde değil de “*bîtarafane bir mahalde yahut cürm-i mahalde*” yapmalarını istemiştir⁷⁸.

İbrahim Paşa’nın tahkikat heyetine giderek hakkındaki suçlamalarla ilgili ifade vermeye yanaşmaması üzerine, tahkikatın vilayet dışında İbrahim Paşa’nın bulunmasında mahzur olmayan bir yerde yapılması, IV. Ordu Müşiriyeti tarafından Seraskerlik’e önerilmiştir⁷⁹. Ancak bunun mümkün olmaması üzerine, İbrahim Paşa’nın vilayete gelmekten imtina ettiği ve maiyetindeki birliklerle birlikte çöle doğru hareket ettiği komisyona gönderdiği yazıda dile getirilmiştir. Bu durum üzerine İbrahim Paşa’nın gelmesinden ümit kesen komisyon üyeleri mevcut belgeler ve tutanaklar üzerinden dosyayı sonuçlandırmıştır⁸⁰.

76 BOA, BEO, 2639/197916; BOA, BEO, 2642/198406; BOA, BEO, 2642/198125, s.1.

77 BOA, BEO, 2649/198630; BOA, DH. MKT, 1032/63, s.1.

78 BOA, Y. MTV, 280/47, s.2.

79 BOA, BEO, 2696/202173, s.2.

80 BOA, BEO, 2696/202173, s. 1; BOA, BEO, 2727/204461, s.1; BOA, Y. MTV, 280/35, s.2.

Bu arada Diyarbakır'dan Feyzizade Niyazi ve yirmi dört arkadaşının imzalarıyla Sadaret'e gönderilen telgrafta, tahkikat komisyonunun çalışmalarına değinildikten sonra, İbrahim Paşa'nın hakkındaki iddialar ile ilgili tahkikat komisyonuna çağrılmasına rağmen iştirak etmemesinin “*devlete itaatsizliğinin bir delili*” olarak kabul edilmesi gerektiği dile getirilmiştir⁸¹. Kadırzade İbrahim ve on beş arkadaşı tarafından Diyarbakır merkezinden Sadaret'e çekilen 23 Kasım 1905 tarihli telgrafta da İbrahim Paşa'nı tecâvüzlerine vurgu yapılarak, onun zaman geçirilmeden “*taht-ı muhakemeye alınması*” gerektiği dile getirilmiştir⁸².

Gerek tahkikat heyetinin merkeze gönderdiği rapora ve gerekse de vilayetten giden bu şikâyetlere rağmen İbrahim Paşa'ya her hangi bir yaptırım uygulanmamıştır⁸³. Tahkikat raporları sonucunda ne aşırılan mallar iade edilmiş ne de zorbalar ıslah edilmiştir⁸⁴. Bunda özellikle 4. Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşa'nın bazen kararsız ve çoğu zaman da İbrahim Paşa'yı destekleyen politikası etkili olmuştur. Zeki Paşa, genellikle İbrahim Paşa'nın aynı temalı telgraflarını Serkeskerlik'e yazarak işi ağırdan almıştır.

İbrahim Paşa'nın tahkikat heyetinin çağrısına cevap vermeyip çöle çekilmesi üzerine bir askerî harekâtın yapılmasından kaygı duyduğunu akla getirmektedir. Bu dönemde gerek tepkilerin fazla olması ve gerekse merkezden yapılan itidal çağrılar üzerine İbrahim Paşa daha dikkatli davranmış ve yaklaşık iki yıl boyunca göreceli bir istikrar sağlanmıştır. Bir müddet sonra Hicaz Tren Hattı'nda çalıştırmak veya o hattın muhafazasında bulunmak üzere İbrahim Paşa vekâleti oğlu Hamud'a vererek, “Hicaz Hutût-ı Muhafızlığı” namıyla maiyetindeki aşiretin bir bölümü ile Şam'a gitmiştir⁸⁵. Ancak buna rağmen zaman zaman İbrahim Paşa'nın sebep olduğu şikâyetler kayıtlara yansımıştır⁸⁶. Nitekim Diyarbakır Vilayeti Defterdarlığı Vekâletinden Maliye Nezareti'ne gönderilen 23 Mart 1906 tarihli tezkirede İbrahim Paşa'nın Derik ve Çermik kazalarına adamlar göndererek ağnâm-ı ta'dâd (koyun sayımı) ettirdiğinden

81 **BOA**, Y. MTV, 280/35, s.3; **BOA**, Y. MTV, 280/147, s.1; **BOA**, BEO, 2703/202696.

82 **BOA**, BEO, 2709/203136.

83 Şevket Beysanoğlu, bu süreçte “Boyacı” lakabıyla anılan Ferik (Tümgeneral) Ziya Paşa başkanlığında gönderilen bir soruşturma kurulunun da etkili ve verimli bir iş göremediğini belirtmektedir. Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.73.

84 Tütenk, a.g.m., s.319

85 Tütenk, a.g.m., s.320

86 **BOA**, BEO, 2709/203143.

bahisle İbrahim Paşa'nın bu hareketinden hemen menedilmesi ve resmî sayım görevlilerinin yanına asâkir-i şahane görevlendirilmesi gerektiğinin 4. Ordu Kumandanlığı'na tebligat yapılması istenmiştir⁸⁷. Bu konuda Sadaret Mektubî Kaleminden Seraskerlik'e ve Diyarbakır vilayetine gönderilen telgrafta bu durumun ağnam vergisinin zayı olmasına neden olacağı bu nedenle de İbrahim Paşa'nın tecavüzlerine artık nihayet verilmesi ve sayım memurlarına lüzumu kadar asker ayrılması gerektiği dile getirilmiştir⁸⁸.

Aşiretler Arası Çatışma Gerginliği

1906 yılı Eylül ayının ilk günlerinde Diyarbakır vilayetinin güney sınırında önemli bir hareketlilik yaşanmıştır. Diyarbakır vilayetinin güvenliğini yakından ilgilendiren bu gelişmeler Sadaret'e gönderilen 3 Eylül 1906 tarihli telgrafta dile getirilmiştir. Şammar Aşireti ile Cubûr ve Raşdî aşiretleri ittifak kurarak Nusaybin dâhilindeki Tay Aşireti üzerine yürümeyi planlamaktaydı. Bu hücumların meydana gelmemesi için Dâhiliye Nezareti, Halep ve Musul vilayetleriyle Zor sancağına tebligat yapmıştır. Şammar Aşireti'nin Musul'a ait kolu, müfreze gönderilerek Nusaybin'e 16 saat mesafede bulunan Küheyla mevkiinde durdurulmuştur. Şammar'ın Zor sancağına tabi Muslat ve Abdülkerim kolları da Nusaybin'e 15 saat uzakta Rumilât mevkiinde durdurulmuştur. Anaze Aşireti'ne bağlı bazı kabileler Resulayn bölgesinde ve Nusaybin'e 24 saat mesafede durdurularak herhangi bir uygunsuzluğa meydan verilmemiştir. Sadaret'ten Seraskerlik'e gönderilen 14 Eylül 1906 tarihli tezkirede, İbrahim Paşa'nın da hücum maksadıyla harekete geçtiği belirtilmiştir. Bu nedenle Halep ve Musul vilayetleriyle Zor sancağına ait olan bu aşiretlerin “*tedâbir-i lâzime*” ile çatışmasına meydan verilmemesi kesin bir talimatla dile getirilmiştir⁸⁹. Aşiretler arası çatışmaları Millî İbrahim Paşa'nın fırsata dönüştürmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Dâhiliye Nezareti'den 27 Eylül 1906 tarihinde Sadaret'e gönderilen tezkirede; bu tür vesilelerle tüm aşiretleri ezerek “*âmal ve menâfi-i mahsusasını*” temine çalışan ve fitneye neden olan İbrahim Paşa hakkında gerekli muamelenin yapılması gerektiği dile getirilmiştir. Diyarbakır, Musul, Bağdat ve Halep vilayetleri ile Zor sancağı ve Kevkep Müdüriyeti gerekli

87 BOA, BEO, 2790/209228, s.2.

88 BOA, BEO, 2790/209228, s.1; BOA, Y. MTV. 285/35; BOA, BEO, 2790/209228, s.3.

89 BOA, BEO, 2909/218158, s.1.

tedbirleri alarak bu aşiretlerin kendi alanlarına döndürülmesi sağlanmış ve büyük bir çatışmanın önüne geçilmiştir⁹⁰.

Elimizdeki belgelerde sebebi çok net olarak belli olmayan bu hareketlilikler askerî ve mülkî yetkililerin yerinde aldığı tedbirler neticesinde normale dönmüştür. Muhtemelen Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın yaptığı saldırılar ve tecavüzler onun yanına kâr olarak kalınca ve başına buyruk hareket edince onun bu tutumu diğer aşiretlerin de benzer tecavüzlere yeltenmesine zemin hazırlamış olmalıdır. Her ne kadar aşiretler arasında meydana gelebilecek büyük bir çatışmanın önüne geçilmiş ise de İbrahim Paşa'nın Diyarbakır vilayetine yönelik saldırıları ve vilayet ahalsinin şikâyetleri durmak bilmemiştir. Ulemadan Mahmut ve dört arkadaşı tarafından 1906 yılı Kasım ayının ilk haftasında Sadaret'e gönderilen bir telgrafta; İbrahim Paşa'nın bu günlerde elli adet köyü yağma ve katl-i nüfusa giriştiği belirtilmiştir. Sadaret'ten 4. Ordu Müşiriyeti'ne gönderilen 17 Kasım 1906 tarihli tezkirede ise İbrahim Paşa'nın bir takım Kürtlerle beraber iki aydan beri köylere tecavüz ederek ahalinin "*emvâl ve mevâsisini gasp ve ğarat*" ettiği, bu nedenle ahalinin muhafaza-i hukukları için gereğinin yapılması istenmiştir⁹¹.

İkinci Telgrafhane Baskını

Halkın ve mahallî idarecilerin tüm gayretlerine rağmen İbrahim Paşa'nın bölgeden uzaklaştırılması sağlanamamıştır. Tahkikatlar neticesinde bir yaptırım uygulanmayınca İbrahim Paşa'nın yöre halkına zulmü artarak devam etmiştir. Bölge halkı nispeten iki yıl huzura kavuşmuşsa da 1907'de Milli Aşireti yeniden işi azıtmış, eskisi gibi yağma ve soyguna başlamıştır. Çöl-Sultanı namını alan Milli Aşireti hâkimiyet alanını genişletmiştir. Necîd, Musul, Deyrizor, Halep, Urfa ve Diyarbakır arasında Milli atlıları istedikleri surette hareket etmiş ve her tarafı yağmalamıştır. Kendilerine mensup olmayan veya mensuplarının rızasını elde edemeyen kişiler, velev ki tüccar olsa bile, seyahat edemez olmuştur. Münferit seyahat şöyle dursun, memleketin batı ve güney taraflarında kafiler ve kervanların da seyahatleri durmuştur. Bu zulme karşı halkın ve mahallî idarecilerin mücadelesi 1907 yılı sonlarına doğru yeniden başlamıştır. Şehrin ileri gelenleri bu konuda toplantılar düzenleyip hep birlikte bunun çarelerini görüşmeye koyulmuştur. Nakibü'l-Eşraf Hacı Mesut Bey'in evinde yapılan

90 BOA, BEO, 2909/218158, s.2.

91 BOA, BEO, 3186/238927.

toplantıda, şehrin bütün ileri gelenleri bulunmuştur. Yapılan müzakereler sonunda daha önce olduğu gibi telgrafhanenin yeniden işgali ve olumlu bir sonuç alınıncaya kadar mücadele edilmesi ve bu konuda valinin de desteğinin sağlanması için girişimde bulunulması kararlaştırılmıştır⁹².

Ziya Gökalp, İbrahim Paşa'nın iki yıl sonra yeniden başlayan fenalıklarını şöyle ifade eder⁹³:

İki sene uslu durdu, dinlendi
Geçen sene yine zulme yeltendi
Hücum etti ovalara, köylere
Devriyede jandarmaya saldırdı
Zabitlerin silahını aldırdı
Ateş etti, zabtiyeye, askere
Bu haberler Diyarbakır'a gelince
Beş on kişi toplanarak gizlice
Eylediler bir mahalde meşveret

Diyarbakır ahalsinin bu şekilde suistimallere karşı ortak hareket etmesinin İkinci Meşrutiyet öncesinde çok sayıda fikir ve düşünce adamının bir takım siyasi nedenlerle Diyarbakır'da sürgünde bulunmasının da önemli bir etkisinin olduğunu düşünmekteyiz. Ramiz Molla, Abdullah Mahir, Derviş Vahdeti ve Şeyh Tahir bunlardan bir kısmıdır. Ziya Gökalp ve Hacı Niyazi Çıkıntaş bu inanç ve fikir adamlarından etkilenmiştir. Büyük ölçüde siyasi iktidar ve devlet ile kavgalı olan bu kişilerin fikirleri Diyarbakır ahalsinin düşünce hayatında ve siyasi duruşunda önemli bir etkiye sahip olmuştur⁹⁴.

İbrahim Paşa'nın yeniden vilayet genelinde problem olduğu bu dönemde Diyarbakır valisi Hasan Fehmi Bey idi⁹⁵. Hasan Fehmi Bey de halktan yanaydı⁹⁶. Ancak Vali Fehmi Bey, hastalığını ileri sürerek vekâletini Müftü Diyarbakırlı Suphi Efendi'ye vermiştir. Alay Komutanı Albay Seyyit Bey'e de tarafsız kalmasını rica etmiştir. Böylece içlerinde Ziya Gökalp'in⁹⁷ de bulunduğu

92 Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C II, s.766.

93 Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*, s.73.

94 Tütenk, a.g.m., s.335.

95 Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*, s.14.

96 Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C II, s.766.

97 Ziya Gökalp'in ilk baskısı 1908'de yapılan "*Şakî İbrahim Destanı*" adlı kitabında bu

halk 14 Kasım 1907günü telgrafhaneyi işgal etmiştir. On bir gün ve gece işgal altında kalan telgrafhanede bütün haberleşme durmuştur. İbrahim Paşa ve adamlarının tenkili için birçok telgraf çekilmiştir. Sarayın bütün ısrarlarına rağmen halk dağılmamıştır. O zamanlar, İngiltere'nin aldığı müsaade ile Diyarbakır'dan geçen ve Fransızca haberleşmeyi başaran memurların sürekli olarak bulunduğu Diyarbakır telgrafhanesi, bütün Hindistan, Çin ve Avustralya gibi ülkelerle Avrupa'nın muhaberesini sağlıyordu. Halkın on bir gün ve gece bütün haberleşmeyi kesmesi Bâbiâli'yi telaşlandırmıştır⁹⁸.

Milli İbrahim Paşa hakkında Diyarbakır eşrafından 350 kişinin imzasını taşıyan bir telgrafta İbrahim Paşa'nın "*koleradan, taundan, vebadan*" daha müthiş bir surette hüküm-fermâ olan mezâliminin⁹⁹ on beş yıldan beri devam ettiği vurgulandıktan sonra, İbrahim Paşa hakkında İrâde-i Seniyye çıkana kadar dağılmayacakları ve gerekirse kendi çabalarıyla İbrahim Paşa ve adamlarını ortadan kaldıracakları dile getirilmiştir¹⁰⁰. Doğu ve Güneydoğu eskiden beri, aşiretler arasındaki mücadelelere yabancı değildi ancak aşiretlerle kasaba, şehir ahali ve şehir eşrafı arasında anlaşmazlıklar olsa da, böyle bir karşı karşıya gelme hadiselerine çok fazla tanık olunmamıştı. Meskûn halkla aşiretlerin çatışması oldukça tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Nihayet, halkın artık sabrının tükendiği de dikkate alınarak İbrahim Paşa ve yandaşları hakkında gerekli soruşturmaların yapılarak, suçluların kanunlar çerçevesinde cezalandırılacağı, gasp edilen malların sahiplerine iade edileceği yolunda beklenen irade çikmiştir¹⁰¹.

olay anlatılmaktadır. Daha sonraları Ziya Gökalp, Dr. Abdullah Cevdet'e, bu ihtilali hazırlarken Gustave Le Bon'un *La Psychologie des Foules* (Yığınlar Psikolojisi) adlı kitabından etkilendiğini söylemiştir. Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.767.

98 Tütenk, a.g.m., s.320; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.767; Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.75.

99 El-Cezire ve Irak bölgesinde seyahatlerde bulunan ve Bağdat demiryolları hakkında bir eser kaleme alan Alman Dr. Paul Rubach bizzat şahit olduğu cinayetlerden hareketle Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa ve Miran Aşireti Reisi Mustafa Paşa hakkında ciddi suçlamalarda bulunur. Bunları vahşi ve şımarık eşkıyalar, kan içici ve her türlü medeniyete muhalif kişiler olarak tanımlar. El-Cezire bölgesine medeniyetin ve huzurun gelmesinin bu zorbalara hâkimiyetine son vermekle mümkün olduğunu dile getirir. Tepeyran, **a.g.e.**, s.320-327.

100 BOA, Y.A. HUS, 491/53, s. 5; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.772.

101 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.767; Günay, a.g.m., s.126.

Bu durum Sadaret Mektubî Kalemî'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 20 Kasım 1907 tarihli tezkirede özetle şöyle dile getirilmektedir; evvelce beyan ve tebliğ olduğu üzere ahalinin gasp edilen emvâl ve mevâşisi geri alınacaktır. Bunun için lazım gelenlerin tedibî ve tecâvüzât men edilerek tekrarına meydan verilmeyecektir. Vilayette bu tür tecavüzlerin men edilmesi için gerekli askerî kuvvetler sevk edilecektir. Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa tarafından vukuu beyan olunan “*tecâvüzât ve taadiyât*” hakkında tahkikât ve tetkikât-ı lâzıme icra olunarak tebeyyün edecek neticeye göre muamele-i kanuniye ifa edilecektir. Bu amaçla irâde-i seniye gereğince cihet-i askeriyeden bir heyet-i mahsusanın hemen tahkik için gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Padişahımız bu durumun “*lisân-ı münâsible ahaliye tebliğ ve tefhimîyle telgrafhanede ictimâ’ etmiş olanların dağılarak iş ve güçleriyle meşgul olmalarını*” istemiştir¹⁰². Bu irade üzerine ikinci telgrafhane baskını sona ermiştir.

İkinci telgraf baskının olduğu bu günlerde vilayetin doğusunda olan ve vilayete yarım saat mesafede bulunan Sa’tı köyünden Hacı Şeyh Musa, Mustafa, Abdülkerim ve Mehmet tarafından 21 Kasım 1907 tarihinde Atabe-i Ulyâya gönderilen telgrafta İbrahim Paşa’nın yaptığı fenalıklara değinilmiştir. Bu asrın adaletinin Millî İbrahim Paşa’nın döktüğü kanlarla lekedâr olduğu belirtildikten sonra, müslim ve gayrimüslimlerin zulme maruz kaldığı, umum vilayet ahalesinin feryadını duyurmak için telgrafhaneyi işgal ettiği günün ertesinde bile Sa’tı köyünden İbrahim Paşa’nın çeteleri tarafından sekiz yüz koyunun gasp edildiği dile getirilmiştir¹⁰³.

İbrahim Paşa, 29 Kasım 1907’de Seraskerlik Makamı’na gönderdiği telgrafta kendini savunmuş ve hakkında şikâyete bulunan Diyarbakır eşrafını “*erbâb-ı fesâdiye*” olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda bu kişileri bir “*cemiyet-i fesâdiye*” kurmakla ve Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunmakla itham etmiştir. Telgrafhane baskını ve haberleşmenin durdurulmasını bu fesâd cemiyetinin bir eylemi olarak nitelendirmiştir. İbrahim Paşa, bu kişilerin kendi aşireti ve Hamidiye Alayları’nca hiçbir tecavüze maruz kalmadığını ancak fesâd ve yaygaralarla kendi kötü emellerini hayata geçirmek istediklerini iddia etmiştir. İbrahim Paşa’ya göre vilayetteki bu durum Vali Bey’in kifayetsizliğinden kaynaklanmıştır. Zira Fehmi Bey, vilayet mührünü vilayet müftüsüne vererek

102 BOA, BEO, 3190/239229, s.1.

103 BOA, BEO, 3190/239229, s.1.

istedikleri gibi hakkında yazılar yazılmasına sebebiyet vermiştir. İbrahim Paşa telgrafın devamında son zamanlarda aşiretine yönelik vilayetten yapılan saldırılara değinmiştir. İki gün önce hükümetin emirlerini önemsemeyen ve istedikleri gibi hareket eden Diyarbakır müfsitlerinin nizamiye askerlerini alet ederek gasp, yağma ve tecavüzlerde bulduklarını iddia etmiştir. Asâkir-i nizamiye ile beraber kendisine bağlı aşiretlere saldırılarda bulunan Hacı Cercis oğlu Abdülcabbar ve Cizreli Raif efendileri bu cemiyet-i fesâdiyenin en şerhileri olarak tanımlamıştır. İbrahim Paşa'nın vilayete yakın yerleşim yerlerini yağmalaması ve çok sayıda kişinin yaşadığı yeri terk ederek vilayet merkezine sığınması, vilayetdeki nizami birliklerin yanı sıra eşraf ve ahalinin de Milli Aşireti ve müttefiklerine karşı mücadeleye geçtiğini göstermektedir.

İbrahim Paşa telgrafın devamında vilayet merkezinden kendisine bağlı aşiretlere yapılan saldırıları özetle şöyle dile getirmektedir; İki gün önce hükümetin emirlerini önemsemeyen ve istedikleri gibi hareket eden Diyarbakır müfsitlerinin emriyle asâkir-i şahane kuvvetleri sevk edilmiş ve Dîr kazası müfsitleriyle birlikte hareket ederek Sûrikân kabilesinden bulunan Hamidiye kolları üzerine saldırılmıştır. Meydana gelen çatışmada Sûrikân kabilesinden Selim Bey'in amcazadesi ile diğer birkaç kişi katledilmiş ve üç kişi de yaralanmıştır. Bu kabilenin koyunları da gasp edilmiştir. Bugün ise Tirkân kabilesinden ve Hamidiye yüzbaşısı Mehmet Ağa'dan alınan bir yazıya göre Diyarbakır eşrafından Hacı Cercis oğlu Abdülcabbar ve Cizreli Raif Efendi yüz atlıdan mütecaviz süvari ve nizamiye askerleri ile birlikte beş gün önce Milli'nin Mindan ve İzol kabilelerini Hamidiye mensuplarının yerleşik bulunduğu Karahan, Harende, Habeş, Vankıran, Arsana ve yirmi kadar o civarlarda bulunan köy üzerine saldırmıştır. Yapılan hücum üzerine mallar yağmalanmış ve Tirkân kabilesinin arâmgâhı (dinlenme yeri) bulunan Karabağçe köyü saldırılara ve zulme maruz kalmıştır. Bu saldırılar nedeniyle aşiret mensupları aç ve muhtaç duruma düşürülmüştür¹⁰⁴. İbrahim Paşa, "*cemiyet-i fesâdiye*" diye adlandırdığı kişilerin asıl amaçlarının, Hamidiye Alayları ile nizamiye askerleri arasında çatışmaya yol açmak ve çevresindeki aşiretleri Milli Aşireti'nden kopararak onu zayıf bırakmak ve böylece onunla daha kolay mücadele etmek olduğunu dile getirmiştir¹⁰⁵.

104 BOA, Y. MTV, 303/192, s.1; BOA, Y. PRK. ASK, 252/83, s.1.

105 BOA, Y. PRK. ASK, 252/83, s.2.

Tahkikat Heyeti'nin Çalışmaları

İbrahim Paşa hakkında gittikçe artan şikâyetler üzerine meselenin sağlıklı bir şekilde incelenip karara bağlanması için bir tahkikat komisyonunun kurulması kararlaştırılmıştır. Bu görevi yürütmek üzere “*Yâverân-ı Hazret-i Şehriyari*”den Birinci Ferik Ahmet Talat Paşa tahkikat komisyonun başkanı olarak seçilmiştir¹⁰⁶. Üç kişiden oluşan bu komisyon, Diyarbakır ve Muş taraflarındaki hafif süvari alayları zabitan ve efradı hakkındaki şikâyetleri araştırmak için Diyarbakır'a gönderilmiştir¹⁰⁷. Diyarbakır ve Muş'a gidecek olan komisyonun görevi hakkında şu hususlara yer verilmiştir: Komisyon, Beyrut ve Halep yoluyla doğruca Diyarbakır'a ulaşacak ve icra edilecek tahkikata esas olmak üzere gelen telgrafların icap edilenleri kendilerine tevdi edilecek. Diyarbakır'da bazı ahali tarafından Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa hakkında vuku bulan şikâyetlere dair her iki tarafça yapılan şikâyetleri dikkate alacak. İbrahim Paşa'nın sorgulanmasına ihtiyaç duyarsa kendisini münasip bir yere çağırarak ifadesine ve malumatına başvurabilecektir. Komisyon, bu suretle Diyarbakır'da vazifesini tamamladıktan sonra Muş'a geçerek oradaki hafif süvari alaylarının mensupları ile ilgili uygunsuzluklar hakkında da tahkikat yapacaktır. Diyarbakır ve Muş'taki tahkikat sırasında alayların genel vaziyeti de teftiş edilecektir. İcra edilecek tahkikat sonrasında tanzim edilecek iki adet layihanın biri Seraskerlik'e diğeri ise Askerî Komisyon'a verilecektir¹⁰⁸.

Ahmet Talat Paşa tarafından Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 8 Aralık 1907 tarihli tezkirede; Osmanlı Devleti hakkında bazı meselelerden dolayı “*müfteriyât ve müdâhâlat-ı ecnebiyeye*” meydan verilmemek üzere tahkikat için Halep'e azimet edildiği belirtilmiştir¹⁰⁹. Komisyonun tahkikatın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Talat Paşa tarafından 14 Aralık 1907'de Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen telgrafta; tahkikat komisyonuna eşlik etmesi irâde-i seniye gereğince belirtilen Diyarbakır İstinaf Mahkemesi azasından Niyazi Efendi'nin ikinci telgrafhane hadisesine müdahil olduğu anlaşılan Nakib Efendi'nin damadı olduğu ve bunun yanı sıra kendisinin de birinci telgrafhane hadisesinde yer aldığı için tahkikat

106 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.767.

107 **BOA**, Y. MTV, 303/144, s.1.

108 **BOA**, Y. MTV, 303/144, s.2.

109 **BOA**, Y. PRK. ASK, 252/83, s.9.

komisyonunda bulunmasının dedikoduya sebep olacağı belirtilerek, Niyazi Efendi'nin sadece bazı konularda lüzum görüldükçe komisyona çağrılmasının uygun görüldüğü ifade edilmiştir¹¹⁰.

Diyarbakır'dan Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 17 Aralık 1907 tarihli telgrafta tahkikat komisyonunun çalışmalarına başladığı ve beş oturum gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Telgrafın devamında ise tahkikatın “*adl ve hakka*” uygun bir şekilde sürdürüleceği dile getirilmiştir¹¹¹. Talat Paşa tarafından Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 28 Aralık 1907 tarihli telgrafta komisyonun çalışmaları ve raporun mahiyeti hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir. Burada İbrahim Paşa hakkında yürütülen tahkikatın on iki oturumda tamamlandığı belirtildikten sonra İbrahim Paşa'nın sebep olduğu mağduriyetler ve zararlar şöyle dile getirilmiştir:

Milli Aşireti'nin tecavüz ve tahribatından dolayı 1900 senesinden bu güne kadar (1907 senesine) Diyarbakır'ın Yenişehir nahiyesi ile Siverek, Mardin ve merkez kazasına ait olmak üzere “*virgü, aşâr ve ağnâmdan*” hazine beş milyon zarar etmiştir. Aynı şekilde Yenişehir civarındaki Nebî Eyyub Vakfı'ndan on bir köyün aşarından vakıf hazinesi 796.000 kuruş ziyana uğramıştır. Halep Vilayeti'den tahkikat komisyonuna gönderilen resmî kayıtlar ile Urfa ve Zor mutasarrıflıklarından gelen defter ve telgraflarda da o bölgelerin dahi bir hayli ziyana ve hasaratının olduğu görülmektedir. Keza bu civar ahalisinden çok sayıda kişinin de ziyana, hasara ve hatta cinayetlere maruz kaldığı, valiliğin sunduğu keşif defterlerinde kayıtlıdır. Ancak buna rağmen bu konuda herhangi bir şey yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu arada ahali tarafından tahkikat komisyonuna verilen arzuhallerde cinayet ve tahribatlara maruz kaldıkları, mallarının yağmalandığı ve hayvanlarının da gasp edildiğinden yakınmaktadırlar¹¹². Bu telgrafla birlikte görevlerinin tamamlandığını belirten Talat Paşa, takdim edilecek layihada, bu gibi hallerin bir daha meydana gelmemesi için lazım gelenlerin dile getirileceğini belirtmiştir¹¹³.

Talat Paşa ve komisyon üyeleri tarafından tanzim edilen 26 Şubat 1908 tarihli raporda, İbrahim Paşa'nın sebep olduğu hadiselerin bir daha yaşanmaması

110 BOA, Y. PRK. ASK, 252/83, s.7.

111 BOA, Y. PRK. ASK, 252/83, s.10.

112 BOA, Y. PRK. ASK, 252/83, s.6.

113 BOA, Y. PRK. ASK, 252/83, s.5.

için şu öneriler yapılmıştır: Siverek, Viranşehir ve Yenişehir mutasarrıf ve kaymakamlarına muktedir bir zat tayin edilmelidir. Siverek'e iki bölük piyade ve Viranşehir'e bir bölük piyade ile bir bölük süvari ikame edilmelidir. Diyarbakır'daki ester süvâr jandarma taburu 200 mevcuda çıkarılmalı, 100 nefer ester süvar Viranşehir'e ve 40 nefer dahi Siverek'e ilave edilmelidir. Siverek, Viranşehir, Derik, Beşiri, Çermik ve Lice kazalarına telgraf hatları çekilmeli, buralara asâkir-i nizamiye ve ester süvar jandarma ikame edilerek aşiretler kontrol altına alınmalı ve asayiş tesis edilmelidir. Kumandanlığa muktedir biri tayin edilmelidir. Gerek Diyarbakır ahalisinin ve gerek Milli Aşireti'nin birbirlerine karşı olan güvensizliği nedeniyle şikâyetlerin devam etmesi sebebiyle “*âsâyiş-i mahalliyenin tamamen te'min ve istikrarı*” için İbrahim Paşa Halep'e gönderilmelidir.

Bu arada Diyarbakır ahalisinden olup aşiretlerle ahali arasında bazı uygunsuzluklara sebebiyet vermekte olan Pirinççizade Arif, Cizrelioğulları Raif ve Aziz, Feyzizade Niyazi efendilerle Kadırağazade İbrahim'in de geçici olarak münasip bir yere gönderilmesi ve orada kalmaları teklif edilmiştir. Ancak raporun sonunda bu kişilerin şu aralık başka bir yere sürülmesinin bazı uygunsuzluklara neden olabileceği de ihtimal dâhilinde görülmüştür¹¹⁴. Tahkikat komisyonunun bu önerisi üzerine İbrahim Paşa'nın ilk önce maiyeti ile birlikte Halep'e sürülmesi yönünde irade çıkmıştır. Soruşturma kurulu olayı yöneten kişilerin de cezalandırılması gereği üzerinde durunca, Padişah hem bunların hem de İbrahim Paşa'nın affi cihetine gitmiştir¹¹⁵. Öte taraftan İbrahim Paşa kendisi hakkında yürütülen soruşturmalara sürekli müdahale etmiş ve çeşitli şekillerde etkili kişileri yanına çekmeye muvaffak olmuştur. Nitekim Mustafa Akif Tütenk, bu konuda şu bilgileri vermektedir: İbrahim Paşa, bir yandan köylüyü soyar, bir yandan da misafirperverlik ile çadırına gelenlere mevki-i ictimaiyelerine göre ihsanlarda bulunur, ağnam memurlarına ve müfettişlere atlar ve altınlar hediye ederdi. Bu semâhati sayesinde de memurları daima lehinde söyletmeğe muvaffak olur, takip memurlarını ve müfrezeleri “ihsân” namı altındaki rüşvetle durdururdu. Diyarbakır'da hafiyeleri vardı ve Jandarma Kumandanı Azimet Paşa'yı da elde etmişti¹¹⁶.

114 BOA, Y. PRK. KOM, 16/26, s.3.

115 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.767.

116 Tütenk, a.g.m., s.320.

İbrahim Paşa'nın Sonu

Hakkında yapılan tahkikat sonunda İbrahim Paşa önce Şam'a gönderildi. Ancak bir süre sonra İbrahim Paşa'nın Hamidiye-Hicaz demiryolunun muhafazası vazifesiyle, bölgeden uzaklaştırılması kararlaştırıldı. Bu amaçla kendisine Şam'da önemli miktarda yeni silahlar verildi. İbrahim Paşa, Şam'da bulunduğu süre içerisinde de yerel yöneticilere birtakım sıkıntılar çıkarmaya devam etti. Tam bu sırada II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi İbrahim Paşa için yeni bir umut kaynağı oldu. Fakat Meşrutiyet'in ilanı aslında İbrahim Paşa'nın yıldızının sönmeye neden olacaktır. Zira öteden beri Diyarbakır ahalisine ve eşrafına karşı her türlü zulmü yapan ve hiçbir yaptırıma maruz kalmayan İbrahim Paşa için artık devran değişmişti. Ziya Gökalp'in başında bulunduğu Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşebbüsü ile İbrahim Paşa ve kuvvetlerinin peşi bırakılmadı. Yeni kurulan hükûmete, Hicaz'a gönderilmek üzere olan İbrahim Paşa hakkında önceki suçlarını içeren yazılar gönderildi¹¹⁷.

Bunun üzerine bu konu Meclis-i Vükela'nın gündemine taşındı. İbrahim Paşa'nın yanındaki süvarilerin silahlarından arındırılarak memleketlerine gönderilmesi ve kendisinin de müzakere için İstanbul'a alınması Suriye vilayetine tebliğ edildi. Sadaret'e gönderilen 25 Ağustos 1908 tarihli tezkirede İbrahim Paşa'nın Medine'ye gönderilmekten vazgeçildiği ve İstanbul'a davet edildiği belirtilmiştir. İbrahim Paşa'nın İstanbul'a istenmesinin gerekçesi olarak Hicaz Demiryolu'nun muhafazası için Medine'ye sevk edilmek üzere Şam'da bulunan Hamidiye Hafif Süvari Alayının sevkine lüzum olmadığı, Hamidiye Süvari Alaylarının mutasavver olan ıslahatı hakkında tecrübe ve bilgisi nedeniyle görüşlerine müracaat edilmek istenmesi gösterilmiştir. İbrahim Paşa hakkında alınan bu karar zaman kaybedilmeden 30 Ağustos 1908 günü Suriye vilayetine tebliğ edilmiştir. Ancak Sadaret'in bir tezkiresinden anlaşıldığına göre Şam'da bulunan İbrahim Paşa'nın İstanbul'a davet edilmesinden maksat hakkındaki "*muâmele-i lâzîmenin*" icrası idi. Bazı kaynaklarda İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İbrahim Paşa'nın Osmanlı hükûmetine bağlı kalmayacağını ilan ettiği ve hükûmetin de bunun için harekete geçtiği ileri sürülmektedir¹¹⁸.

İbrahim Paşa, İstanbul'a davet edilmesinden ürkerek idaresindeki süvarilerle Şam'da verilmiş olan mavzer tüfekleri iade etmemiş ve 900 kadar süvariyle

117 BOA, BEO, 3388/254040, s. 4-5.

118 Muhammed Emin Zeki Beg, a.g.e., s. 238; Bruinnessen, a.g.e., s.291.

Şam'ın Gökmevdanı'ndan hareketle Viranşehir'e gelmek üzere yola çıkmıştır. Bu durum üzerine Sadaret'ten Suriye vilayetine gönderilen telgraflarda, İbrahim Paşa'nın aleyhindeki hukuk davalarından dolayı, mahkemeye çıkarılmak üzere Halep'e gitmesi gerektiğinin kendisine tebliğ edilmesi, emre riayet etmediği takdirde tevkif edilmesi bildirilmiştir¹¹⁹. Sadaret, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 2 Eylül 1908 tarihli tezkiresinde, İbrahim Paşa'nın bu tutumunun "*sadakatine dalalet etmediği*", bu nedenle elindeki silahların alınarak zaman kaybetmeden mahkemeye verilmesi veyahut müzakere için İstanbul'a gönderilmesi, buna yanaşmaması halinde ise takip edilerek ele geçirilmesi kesin bir şekilde istenmiştir¹²⁰.

Kendisine iletilen emirlere aldırmayan İbrahim Paşa, Halep'e bir saat mesafede, üzerine gönderilen askerî kuvvetlerle çatışmaya girerek birkaç kişinin ölümüne sebep oldu. Benî Halid Aşireti'nin Şam'a yük götüren develerini gasp ederek bütün ağırlığını bu develere yükledi. Şam'da bulunan Müşir Abdullah Paşa, bu olay karşısında harekete geçmeyip seyirci kaldı. Sultan Abdülhamit'in henüz padişah bulunması ve Padişah'ın İbrahim Paşa'ya olan tutumunu bilmesi muhtemelen onu böyle bir davranışa yöneltmişti¹²¹. Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 2 Eylül 1908 tarihli tezkirede; İbrahim Paşa'nın Nebek'de gasp ettiği yüz deve, altı ester ve saireden bir kısmının onu takip eden birlikler marifetiyle elde edilerek sahiplerine teslim edildiği, ancak 56 deve ve 2 esteri cebren beraber götürdüğü bildirilmiştir¹²².

Bu beklenmedik gelişmeler civar vilayetlere bildirilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Bu arada aşiretler üzerinde nüfuzunun kırılacağı ve yakalanmasının kolaylaşacağı düşüncesiyle, İbrahim Paşa'nın rütbesinin bir an evvel kaldırılması, mahallî hükûmet yetkilileri tarafından hükûmet merkezine bildirilmiştir. Bunun üzerine 8 Eylül 1908'de rütbesinin kaldırıldığına dair padişahın iradesi de çıkmıştır¹²³. İbrahim Paşa Sadaret'in talimatlarının aksine, Viranşehir'e doğru harekete geçmiştir. Halep İttihat ve Terakki Cemiyeti, İbrahim Paşa'nın Urfa'ya doğru hareket ettiğini Diyarbakır'a iletmiştir.

119 BOA, BEO, 3653/273902, s.1.

120 BOA, BEO, 3388/254040, s.1.

121 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.768.

122 BOA, BEO, 3388/254040, s.3.

123 Fatih Ünal, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Millî Aşireti ve İbrahim Paşa", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, Yıl: 2007, S 41, s.11.

Bu telgraf hem Urfa hem de Diyarbakır vilayeti ahalisinde büyük bir korku oluşturmuştur¹²⁴. Zira İbrahim Paşa'nın bu tutumunun açık başkaldırı olduğu ve kendisine muhalif olanlardan intikam almaya çalışacağı kaygısı hasıl olmuştur. Nitekim Diyarbakır'dan Sadaret'e gönderilen bir telgrafta; İbrahim Paşa'nın Viranşehir'e doğru hareket ettiğini haber alan vilayet ahalisinin, daha önce olduğu gibi telgrafhanede toplandıkları ve İbrahim Paşa hakkında tedbir alınmasını valilikten istedikleri dile getirilmiştir¹²⁵.

Telgrafhaneyi işgal eden ahali, İbrahim Paşa'nın Viranşehir'e gelmemesi hususunda kesin talimat verilmedikçe telgrafhaneden çıkmayacaklarını ifade etmişlerdir. Zira İbrahim Paşa'nın Viranşehir'e ve vilayete gelmesi halinde kendi alaylarıyla beraber harekete geçerek ahaliden öç almaya girişeceği ve ciddi hadiselerle sebebiyet verileceği vurgulanmıştır. Ömer, Edip ve Celal adlı kişiler tarafından Urfa'dan çekilen telgrafta da, İbrahim Paşa'nın Viranşehir'e dönüşünün ahalide büyük bir korku oluşturduğu, bu nedenle İbrahim Paşa'nın maiyetindeki alayların geri dönmesine müsaade edilmemesi talep edilmiştir¹²⁶.

İbrahim Paşa, Menbiç yoluyla Fırat'ın Fatsa mevkiine geldi ve buradan Kiskân Aşireti Reisi Basravî'nin rehberliğiyle Fırat'a geçti. Fakat bu geçiş sırasında bazı süvarileri atlarıyla beraber suda boğuldular. Paşa, Urfa ile Viranşehir arasındaki Sometre harabesine gelerek burayı bir süre için karargâh ittihaz etti. Oğlu Abdülhamit de üç yüz atıyla burada babasına katıldı. Bu sırada Deli Hurşit namıyla bilinen bir nizamiye binbaşı, bir tabur piyade ile Mardin'den ve Siverek'teki 42. Hamidiye Alayı'nda görevli olan İsmail Bey de dört yüz mevcutlu bir süvari birliğiyle Siverek'ten gelerek Viranşehir'deki kışlaya yerleştiler. İbrahim Paşa, bu askerî kuvvetten haberdar olduğundan kendisi de Viranşehir'e geldi. Taraflar arasında vuku bulan ve üç gün süren çarpışmada Millilerden 150, nizami askerlerden de 18 kişi öldü¹²⁷.

Birçok yerden askerî birliklerin sevk edilmesi üzerine İbrahim Paşa, Kûran Aşireti Reisi Hacı Ömer Ağa'yı komutanların yanına gönderdi. Bu sırada Mirliva Hamdi Paşa bir cebel topu ve beş yüz piyade kuvvetiyle Maraş'tan, Kaymakam Bidhan (?) Bey dört yüz süvari ile Halep'ten, Kırım Hanlarına mensup

124 Tütenk, a.g.m., s.320.

125 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.773-778.

126 BOA, BEO, 3653/273902, s.2.

127 Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.158; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.768; Tütenk, a.g.m., s.320.

Kaymakam Şahingiray Bey iki yüz süvari ile Urfa'dan, Süvari Redif Komutanı Hacı İzzet Bey Siverek'ten ve Karakeçili Aşireti Reisi Kaymakam Halil Bey'in oğlu Diriî Bey bütün aşiretiyle ve Siverek'in bütün ileri gelenleri de gönüllü birlikleriyle olay yerine gelmeye başladılar. Bu durum karşısında arabulucu olarak gönderilen Hacı Ömer Ağa iki yüz çadırıyla, İbrahim Paşa'nın arzusu hilafına askere iltica ve sığınmak zorunda kaldı. Bu durum Millilerin manevi gücünü sarsıp morallerini bozduğundan Millî Aşireti'ne bağlı bazı aşiretler de ondan ayrıldılar¹²⁸.

Bu arada Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ahalinin arzusu ve valinin teklifi üzerine nizamiye birliklerinin yanı sıra Viranşehir'e sekiz saat mesafe olan Derik kazasında Gönüllü Redif Taburu'nun toplanması için eşraftan Arif Efendi'ye kaymakam vekâleti verildi. Öteden beri İbrahim Paşa'ya karşı mücadele eden Arif Efendi, Cizrelizade Aziz ve Hacı Kadırağazade Rıza ile birlikte çok hızlı hareket ederek Derik'e ulaştı ve iki bin kişiye yakın redif ve gönüllü topladı¹²⁹. Bu arada Harbiye Nezareti'nin emirleri gereğince Tay Aşireti'nden oluşan 47. Süvari Hamidiye Alayı 800 ve Aznavur Nahiyesi'nden gönüllü 200 süvari ile Mardin'den gönüllü 200 mevcutlu redif taburu Derik'e geldi. Diyarbakır'dan gelen Nizamiye ve Derik Gönüllü Taburu ile beraber 2.500'ü mütecaviz asker toplandı. Diyarbakır Nizamiye Kumandanı Ferik Emin Paşa da Derik'e geldi. İki gün sonra İbrahim Paşa, nizami kuvvetlerin tazyiki karşısında Viranşehir'den firar ederek Derik'e dört saat mesafede Hilili köyünde aşiret sancaktarı Hüseyin Kanco'nun bölgesine sığındı. Bunun üzerine Emin Paşa hareket ederek Dişi köyüne ulaştı. Burada iken İbrahim Paşa'ya teslim olması için bir mektup yazdı. İbrahim Paşa gönderdiği cevapta; Meclis-i Mebusan'ın açılışında İstanbul'a gideceğini ve şimdi teslim olmayacağını beyan etti. Hüseyin Kanco, mukavemetin bir çılgınlık olacağını, en doğru davranışın ise teslim olmak olduğunu kendisine söyledi. İbrahim Paşa yaptığı fenalıklar nispetinde hakaret göreceğini ve belki de parçalanacağını düşünerek, buna yanaşmadı. Seneler süren arkadaşlık hürmetine kendisinin selamete Sincar'a ulaştırılmasına yardımcı olmasını diledi¹³⁰.

128 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.768.

129 Tütenk, a.g.m., s.320.

130 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.768.

Bunun üzerine İbrahim Paşa, yakınlarıyla birlikte, kısa bir süre sonra, Sincar'a doğru yola çıktı. Bu arada Harbiye Nezaretî'nin emriyle Millilerin tenkiline daha önce aralarında husumet ve çatışmalar yaşamış olan Karakeçili, Şammar ve Anaze aşiretleri de katıldı. Bu gelişmeler üzerine İbrahim Paşa'nın muhtemel kaçış güzergâhları dikkate alınarak gerekli tedbirler alındı. Dâhiliye Nezaretî'nden Sadaret'e gönderilen 28 Eylül 1908 tarihli tezkirede alınan bu tedbirler şöyle dile getirilmiştir: Viranşehir kasabasında mahsur bulunan "şaki" İbrahim oradaki asâkir-i şâhânenin hücumlarına mukavemet edemeyerek Sincar'a doğru savuşmuştur. Sincar'daki altmış mevcutlu Musul Jandarma Ester-Süvar Binbaşılığı'yla sair icap edenlere ve Dicle'yi geçerek Şırnak ve Hetan dağlarına iltica etmek ihtimaline binaen teyakkuz halinde bulunulması gerektiği Zaho yoluyla hareket eden 76. Alay'ın 4. Tabur Kumandanlığı'na yazılmış ve Sincar istikametiyle hareket etmek için 74. Alay'ın 3. Taburu'na emir verilmiştir. Zor Sancağı hududunca lazım gelen tedbirlerin alınması Mutasarrıflığa ihtar edilmiştir. Dicle ve Fırat nehirlerinin bir takım istinad noktalarına iltica ve fırsat buldukça Musul'a doğru kaçmak ihtimaline karşı da ilgili noktalar müfrezelerle kontrol altına alınmıştır. Halep-Bağdat ve Halep-Musul yollarının da muhafazasına itina olunması ilgililere tebliğ edilmiştir. Bu şekilde Diyarbakır, Bağdat, Musul ve Halep vilayetleriyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına gerekli talimatlar verilerek İbrahim Paşa'nın kaçmasına meydan verilmemesi istenmiştir¹³¹.

İbrahim Paşa ve oğulları Abdülhamit, Mahmut, İsmail, Halil, Temür, Abdurrahman ile zevceleri ve bazı akrabaları, kendisini hiç bırakmayan ve daima ona bağlı kalan yedi yüz çadırılı Abır oymağı halkıyla birlikte yola çıkmıştı. Yolda zaman zaman saldırılara uğradılar. Muhtemelen rahatsız olan İbrahim Paşa, Nusaybin'in 5-6 saat kadar güneyinde bulunan Kevkeb tepeleri civarında Safiyye adlı mevkide öldü. Cenazesi bir yorgana sarılarak burada toprağa verildi. Bu ölüm haberinin hileli bir söylentiden ibaret olması ihtimaline karşı, devlet kuvvetleri tarafından mezarı açtırılarak cesedi muayene ettirildi. Bunun üzerine çocukları, eşleri ve ailesinin diğer fertleri Nusaybin'e gelerek teslim oldular¹³².

22 Ekim 1908 tarihli Diyarbakır gazetesinin haberinde; "Şaki İbrahim'in resmen tahakkuk-ı vefatına mebni, harekât-ı askeriyenin tatili icap etmekle, Fırka-i

131 BOA, BEO, 3388/254040, s.2.

132 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.769; Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.80-81.

Takibiyye Kumandanı Saadetlü Emin Paşa Hazretleri, müteveffa-yı merkumun üç oğluyla damadını yanına alarak Diyarbakır'e avdet eylemişlerdir¹³³. Bu kayıttan İbrahim Paşa'nın 22 Ekim 1908 tarihinden az önce öldüğü veya öldürüldüğü anlaşılıyor. Hüseyin Kanco da Emin Paşa'ya haber göndererek, bunlar aracılığıyla teslim oldu. Gelen emir uyarınca İbrahim Paşa'nın oğulları ve Hüseyin Kanco yargılanmak üzere Trabzon'a gönderildiler. Bir süre sonra sıkıyönetim mahkemelerinin kaldırılması sebebiyle de dosyaları Diyarbakır'a iade edildi. Fakat muhakemeleri devam etmekte iken II. Meşrutiyet'in şerefine genel af ilan edildi¹³⁴.

Bu arada Viranşehir'in ıslahı ve gasp edilen malların geri alınması için tayin edilen "Heyet" birçok ağnam ve atlarla Diyarbakır'a geri döndü. Öyle ki koyun ve keçi fiyatı beş kuruşa kadar indi. Satılan hayvanların bedeli olan yirmi bin lira Hamravat suyunun ıslahına sarf edilmek üzere Belediye'ye verdi¹³⁵. Milli İbrahim Paşa'ya yapılan bu operasyon esnasında sadece onun malları yağmalanmamış, Şammar, Anaze ve Karakeçili gibi aşiretler de durumdan vazife çıkararak İbrahim Paşa'nın müttefiki olan aşiretlerin mallarını yağmalamışlardır¹³⁶.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan hükûmetler, Hamidiye Hafif Süvari Alaylarını kaldırmamış, onları ıslah ve yeniden düzene koyma yolunu tercih etmiştir. Bu maksatla iki komisyon kurulmuştur. Bu komisyonlar gittikleri yerlerde kayıt defterlerini kontrol etmişler, ölenlerin kayıtlarını silip askerlik çağına gelmiş olanları da deftere kaydetmişlerdir. Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın adı Aşiret Alayları şeklinde değiştirilmiştir¹³⁷. İbrahim Paşa'dan sonra Mahmut Bey yönetimindeki Milli Aşireti, üç alayla Balkan Savaşları'na iştirak ederek, savaşta ortaya koyduğu yararlıklarla hükûmete sadakatini göstermiştir¹³⁸. İngilizler, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında Mahmut Bey'le sık sık görüşmelerde bulunmuşlardır. Ancak Mahmut Bey, İngilizlerin bu teşviklerine aldırmayarak devlete sadakatini devam ettirmiştir¹³⁹.

133 **Diyarbakır Gazetesi**, Yıl: 34, Nu: 1580, 27 Ramazan 1326/9 Teşrin-i Evvel 1324 (22 Ekim 1908, Perşembe)

134 Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.150.

135 Tütenk, a.g.m., s.320.

136 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.774.

137 Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)**, İnsel Yayınları, İstanbul 1970, s.54-57.

138 Kodaman, **a.g.e.**, s. 94; Muhammed Emin Zeki Beg, **a.g.e.**, s.238.

139 Oktay Bozan, **Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır (1918-1923)**, Çizgi Yayınları, Konya 2016, s.129.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin idaresi altında Doğu ve Güneydoğu'da çok sayıda aşiret vardı. Devlet otoritesi, bu aşiretler üzerinde çok fazla hissedilmiyordu. Devlet, aşiret reislerinin kendi halkı ve yöre ahalisi üzerinde keyfi tutumuna, devlete itaatsizliği olmadığı sürece çok fazla müdahale etmiyordu. Güçlenen tarafın diğer aşiretin topraklarına göz dikmesi, yöredeki halkı ve küçük aşiretleri itaat altına alarak çıkar sağlamaya çalışması adeta gelenekselleşmiş bir hayat tarzı idi. Gasp ve talan olayları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun hemen her tarafında yaygın hale gelmişti. İbrahim Paşa'nın aşiret reisi olduğu dönemde, Milli Aşireti birçok aşireti bünyesine alarak büyük bir konfederasyona dönüştü. Diyarbakır, Urfa, Halep, Mardin ve Musul arasında geniş bölgede hüküm süren bu aşiret, Sultan II. Abdülhamit döneminde kurulan Hamidiye Alayları kapsamına alındı. Hamidiye Alayları'na dâhil olan aşiretlere hukukî bir statü kazandırılması, silahlandırılması, maaşa bağlanması ve daha birçok avantaj sağlanması, onların yöre halkı ve aşiretler üzerinde belki daha önemlisi yeri geldiğinde hükûmet yetkilileri üzerinde baskı kurmalarını sağladı. Bu uygulamayla aşiretler, devletin doğrudan bir uzvu hâline getirilmiş olmakla birlikte, yine de eski gelenek ve alışkanlıklarından kurtulamamışlardır.

Hamidiye Alayları aşiretler arasındaki çekişmeleri önleyemediği gibi daha da artırmıştır. Zira yeterli hazırlık ve eğitimden geçirilmeden kurulan bu alaylara verilen imkân ve yetkiler, sorumsuzca ve kendi arzuları istikametinde kullanılınca, yöredeki aşiretler ve halk nezdinde devletin itibarının zedelenmesine yol açmıştır. İbrahim Paşa, Hamidiye Alayları'na girdikten sonra gerek alaylarının çokluğu, gerekse kendisinin kabiliyetleri dolayısıyla, devlet makamları nezdinde, diğer aşiretlere göre etkin bir konuma gelmiş ve devletin kendisine tanıdığı imkânları, aşiretin eski hasımlarını dize getirmek için kullanmıştır. Bazı devlet memurları, İbrahim Paşa'nın devlete, padişaha yakınlığı ve sözü dikkate alınabilecek olması nedeniyle, kendilerinin daha iyi mevki ve makamlara tayin ve taltif edilmeleri için bölgede meydana gelen sıkıntılara göz yummuş, hatta destek ve taraf olmuşlardır. Devletin ihmali onu kısa sürede, sıradan bir aşiret reisi için mübalağa sayılabilecek kudret ve nüfuzla ulaştırmıştır.

Hamidiye Alayları'nın kudretli koruyucusu Zeki Paşa nedeniyle, adeta Hamidiye Alaylarına mensup kimseler için her türlü cürüm mubah hale gelmiştir. Bu alaylar, memleketin önemli bir kısmına zarar vermiş ve ahaliyi

önemli ölçüde mağdur etmiştir. Ahalinin feryatlarına devlet kurumlarının cevap vermemesi, devlete olan sadakati sarsarken, ahaliyi gazabından emin olmak istedikleri soyguncu ve vahşi aşiretlere yanaşmaya zorlamıştır. Çoğu cahil ve askerî eğitimden uzak olan bu aşiret mensuplarının bölge asayişine herhangi bir katkı sunduğu tartışmalıdır. Devletin başlangıçta, başta Şammar olmak üzere, güneyden kuzeye uzanan ve Kürt aşiretlerine ciddi zararlar veren Arap aşiretlerine karşı Milli İbrahim Paşa'yı desteklemesi, daha sonra ayağına dolaşmasına neden olacaktır. Böylece bir bir aşiretleri devre dışı bırakan ve daha sonra mahallî idarecileri dikkate almayan İbrahim Paşa adeta bölgede devlet içinde devlet gibi hareket etmeye başlamıştır. Kafasına göre insanları silahaltına alan ve devletin toplaması gereken vergiyi kendisi toplayan İbrahim Paşa paralel bir idare kurmaya yeltenmiştir. Hamidiye Süvari Alayları politikası yüzünden bölgedeki sosyal güçler arasında sürtüşmeler, rekabetler ve ittifaklar meydana gelmiştir. İbrahim Paşa meselesinin Sultan II. Abdülhamit döneminde, çok daha kısa sürede halledilememesinin sebeplerinden biri de onu himaye edenlerin hükümeti tarafsız bilgilendirmemeleridir. Bu yüzden hükümet İbrahim Paşa meselesinde zamanında, ani ve kesin kararlar alamamış bu ise onun nüfuz alanlarının daha da genişlemesine yol açmıştır.

Büyük devletlerin bölgede Ermeniler lehine takip ettiği ve Osmanlı Devleti'ne dayattığı politika nedeniyle, bir oldubittiye meydan vermemek için, İbrahim Paşa'nın suiistimallerine göz yumulmuştur. Muhtemelen Hamidiye Alaylarının bağlı bulunduğu 4. Ordu ve merkezi yönetim, böylesi nazik bir süreçte Milli Aşireti'ni karşısına almasının bölgede ciddi karışıklıklara sebep olacağını ve belki bu durumun Kürtleri de Osmanlı Devleti'ne muhalif hale getireceğini dikkate almış olmalıdır. Ayrıca Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın bizzat padişah tarafından himaye edilmesi, Mabeyn'e ve Sadaret'e ulaşan şikâyetlerin karşılık bulmamasına neden olmuştur. Milli Aşireti gibi bünyesinde çok sayıda Hamidiye Alayı bulunan bir aşiretin tasfiye edilmesi, devletin büyük umutlarla ve birçok gerekçeye istinaden oluşturduğu Hamidiye Alayları politikasının iflası demektir. Bu alayların kurulduktan birkaç yıl sonra tasfiye edilmeye çalışılması öncelikle Ermenilerin ve büyük devletlerin temennisi olmuştur. Bu alayların varlığı, kurulması düşünülen Ermenistan devleti için engel olarak görüldüğünden kaldırılmaları her fırsatta dile getirilmiştir.

İbrahim Paşa, gayrimüslimlere karşı akıllıca hareket etmiştir. Müslüman ahaliye karşı her türlü zulmü yapan İbrahim Paşa, çok özenli hareket ederek gayrimüslimlere dokunmamış ve hatta onları himaye etmiştir. Bu tutumu ile gayrimüslimler üzerinden konsoloslukları, dolayısıyla büyük devletleri karşısına almak istememiştir. Bu sıralarda Ermeni meselesinden dolayı Avrupa devletleri, Doğu ve Güneydoğu ile yakından ilgileniyor ve müdahale fırsatı gözlüyordu. Bu durumu dikkate alan hükümet, İbrahim Paşa'nın bölgedeki gücünü gözeterek büyük bir hadiseye mahal verebileceği ihtimalini ve bunun dışarıdan herhangi bir müdahaleye zemin oluşturabileceğini düşünerek meseleyi hukuki yolla çözmeye çalışmıştır. İbrahim Paşa'ya karşı vilayet ahalisinin tepkileri olurken, vilayetteki gayrimüslim temsilcilerinin hemen hemen hiç sesinin çıkmadığını görmekteyiz. Bunu iki şekilde izah etmek mümkündür: Birincisi, İbrahim Paşa'nın merkezi olan Viranşehir'de çok sayıda gayrimüslim olduğundan İbrahim Paşa'ya minnettar oldukları ve buna tepki vermedikleri söylenebilir. İkinci olarak, Ermenilerin öteden beri rahatsız oldukları Hamidiye Aşiretleri ile Ermeni olaylarında komitelerin faaliyetlerine tepki gösteren, bölgede bir Ermenistan teşkiline engel olmaya çalışan vilayet eşrafının Milli İbrahim ile çatışmasında seyirci kalarak, bu şekilde ikisinin de zayıflamasına zemin hazırlamayı düşünmüş olmalıdır. Bütün bu anlatılanlardan hareketle, İbrahim Paşa'nın devlete sadık bir Hamidiye paşası olmadığı, sahip olduğu gücü kötüye kullandığı ve fırsat buldukça askerî ve mülki kurumları yok sayarak geleneksel aşiret yapısına dayalı mahallî bir güç tesis etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Bu arada Diyarbakır'da eşrafın öncülük ettiği postane baskınlarını tabandan destek bulan ve vilayet sakinlerinin hemen hemen tamamının destek verdiği bir halk hareketi olarak da değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA:

ARŞİV BELGELERİ:

BOA, BEO, 2629/197150; BOA, BEO, 2635/197606; BOA, BEO, 2639/197913; BOA, BEO, 2639/197916; BOA, BEO, 2640/197991; BOA, BEO, 2642/198125; BOA, BEO, 2642/198149; BOA, BEO, 2642/198406; BOA, BEO, 2642/198410; BOA, BEO, 2639/197916; BOA, BEO, 2642/198125; BOA, BEO, 2642/198406; BOA, BEO, 2646/198416; BOA, BEO, 2649/198630; BOA, BEO, 2657/199225; BOA, BEO, 2696/202173; BOA, BEO, 2703/202696; BOA, BEO, 2709/203136; BOA, BEO, 2709/203143; BOA, BEO, 2727/204461; BOA, BEO, 2772/207852; BOA, BEO, 2790/209228; BOA, BEO, 2909/218158; BOA, BEO, 3186/238927; BOA, BEO, 3190/239229; BOA, BEO, 3388/254040; BOA, BEO, 3653/273902; BOA, BEO, 3653/273902; BOA, DH. MKT, 1032/63; BOA, İ.HUS, 132/17; BOA, Y. A. HUS, 491/1; BOA, Y. A. HUS, 491/104; BOA, Y. A. HUS, 491/26; BOA, Y. MTV, 277/38; BOA, Y. MTV, 277/70; BOA, Y. MTV, 277/73; BOA, Y. MTV, 280/147; BOA, Y. MTV, 280/35; BOA, Y. MTV, 280/47; BOA, Y. MTV, 303/144; BOA, Y. MTV, 303/192; BOA, Y. MTV, 285/35; BOA, Y. PRK. ASK, 252/83; BOA, Y.A. HUS, 416/5; BOA, Y.A. HUS, 474/37; BOA, Y.A. HUS, 474/71; BOA, Y.A. HUS, 474/82; BOA, Y.A. HUS, 479/50; BOA, Y.A. HUS, 491/53; BOA, Y.A. HUS, 491/97; BOA, Y.Mtv. 62/3.

ARAŞTIRMA ESERLER, MAKALELER, GAZETELER:

ALİ EMİRÎ EFENDİ, **Osmanlı Doğu Vilayetleri**, (sad: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu), Babıâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2015.

ALTAY, Fahrettin, **10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)**, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.

BAYRAKTAR, Bayram, **Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2007.

BEYSANOĞLU, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2003, C II.

BEYSANOĞLU, Şevket, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, Diyarbakır Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1956.

BOZAN, Oktay, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin Sancağında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve Ermeni Olayları”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, AKADER, Yıl: 13, S 25, 2015/1, s.85-127.

BOZAN, Oktay, **Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır (1918-1923)**, Çizgi Yayınları, Konya 2016.

BOZAN, Oktay, “Osmanlı Rus Savaşı'nın Diyarbakır Vilayetine Etkileri ve Islahat Komisyonunun Faaliyetleri”, **Turkish Studies**, S 10/13, s.263-288.

BRUÏNNESEN, Martin Van, **Ağa, Şeyh, Devlet**, (Çev: Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara 2010

DİYARBAKIR SALNAMELERİ, (Haz: Ahmet Zeki İzgöer), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, C.V.

DİYARBEKİR GAZETESİ, Yıl: 34, Nu: 1580, 27 Ramazan 1326.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Klasik Dönemindeki «Eşraf ve A'yan» Üzerine Bazı Bilgiler”, **Osmanlı Araştırmaları III**, İstanbul 1982, s.105-118.

FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1961.

GÖKALP, Ziya, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, (Haz. Kamer Karavit, Musa Sarıkaya, M. Erman Aslanoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.

GÜNAY, Selçuk, “II. Abdülhamid Devri'nin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 2, 1995, Erzurum, s.103-132.

KARACA, Ali, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

KIESER, Hans Lukas, **İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)**, (Çev: Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

KIRAN, Eyüp, **Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu**, Elma Yayınları, İstanbul 2003.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, “Millü Deli-Behram Paşa'ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu”, **Kara Amid Mecmuası**, S 2-4, s.350-358

KODAMAN, Bayram, **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983.

MERT, Özcan, “Âyan” maddesi, **DİA**, C 4, 1991, s.195.

MUHAMMED EMİN ZEKİ BEG, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2014.

ÖZCOŞAR, İbrahim, “Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakir’inde Eşraf”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Bahar-2015 C 14, S 53 127-144.

ÖZCOŞAR, İbrahim, **Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2009.

SORGUN, Taylan, **İmparatorluktan Cumhuriyete**, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2004.

ŞEMSEDDİN SAMÎ, **Kâmûs-ı Türkî**, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317.

TEPEYRAN, Ebubekir Hazım, **Canlı Tarihler**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1944.

TÜRKAY, Cevdet, **Başbakanlık Arşivi Belgelerine Güre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, Tercüman Yayınları, İstanbul 1979.

TÜTENK, Mustafa Akif, “Diyarbakir’in Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)”, **Kara-Amid Dergisi**, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1958, s.319-320.

ÜNAL, Fatih, “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Yıl: 2007, S 41.

YILMAZÇELİK, İbrahim, “XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim Halk Münasebetleri”, **Prof. Dr. Bayram Kodaman’a Armağan**, Eser Ofset Matbaacılık, Samsun 1993, s.371-387.

